

Dominika MIKUCKA-WÓJTOWICZ

Uniwersytet Jagielloński

domiwojt@gazeta.pl

EUROPEIZACJA PARTII ORAZ SYSTEMÓW PARTYJNYCH SERBII I CHORWACJI – MIĘDZY RZECZYWISTOŚCIĄ A ILUZJAMI¹

ABSTRACT

Europeanisation of Political Parties and the Party Systems in Serbia and Croatia – Between Reality and Illusions

The problem of the influence of the Europeanisation process on party systems became a “hit” at international conferences in European studies and political sciences just after the “big-bang” EU enlargement in 2004. Although in the last ten years this research has often encompassed the party systems of many Central and Eastern European countries, it still seldom includes the post-Yugoslav states. On the other hand, although some scholars had assumed that the EU’s impact on party politics (including both political and organisational changes) in the new member states would be greater than in the old EU countries (EU-15), in general their assumptions have not been confirmed. Of course we can find exceptions, though, and in the author’s opinion one of these is the Serbian party system. In the first part of the paper the author deals with conceptualisation of the Europeanisation of political parties, examining theoretical problems above all connected with the question of how we should measure the significance of the influence of Europeanisation on domestic party politics. The second part of the article is devoted to the problem of Europeanisation of Serbian and Croatian parties as well as the party systems in both investigated countries. To examine this question, four of the five elements (leaving aside government-party relations) of Ladrech’s approach to the Europeanisation of national parties will be used.

Key words: Europeanisation, political parties, party systems, Serbia, Croatia

Słowa kluczowe: europeizacja, partie polityczne, systemy partyjne, Serbia, Chorwacja

¹ Artykuł powstał dzięki wsparciu finansowemu Uniwersytetu Jagiellońskiego w ramach programu SET (Społeczeństwo – Technologie – Środowisko), który współfinansuje Unia Europejska.

Mimo iż w ostatnich latach europeizacja jest jednym z najczęściej używanych (by nie powiedzieć nadużywanych) pojęć w naukach społecznych, wciąż nie doczekała się powszechnie uznanej definicji². Stąd nie dziwi, że Johan Olsen określa ją mianem procesu o wielu twarzach³. Bardzo długo w badaniach europeizacji koncentrowano się na wewnętrznej adaptacji państw czy, ścisłej, ich instytucji i polityk sektorowych do procesów integracji europejskiej – tzw. *EU-izacja*⁴ – a pytanie o wpływ tego procesu na krajowe systemy partyjne odgrywało marginalną rolę. Do wyraźnego ożywienia w tym zakresie doszło dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI w.⁵ Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na wyzwania, z którymi muszą się zmierzyć badacze procesu europeizacji partii i systemów partyjnych w państwach Europy Środkowo-Wschodniej oraz analiza tegoż procesu w Serbii i Chorwacji.

EUROPEIZACJA SYSTEMÓW PARTYJNYCH

Za prekursorów badań europeizacji systemów partyjnych możemy uznać Petera Maira i Roberta Ladrecha. Według Maira – różnicującego wpływy europeizacji na bezpośredni i pośredni⁶ – bardzo rzadko konflikt między partiami dotyczący ich stosunku do integracji europejskiej bezpośrednio wpływa na zmianę formatu czy mechanizmów systemu partyjnego⁷. Największym wkładem Ladrecha było z kolei wskazanie pięciu obszarów badań europeizacji partii i systemów partyjnych, do których zaliczył: 1) zmiany wzorców rywalizacji politycznej na poziomie wyborczym (np. sojuszy politycznych lub wyodrębnienie się na tle upolitycznienia kwestii europejskich nowych graczy), 2) zmia-

² T. Poguntke i in., *The Europeanization of National Political Parties. Power and Organizational Adaptations*, London–New York 2007, s. 2, *Routledge Advances in European Politics*, 45; T. Flockhart, *Europeanization or EU-ization? The Transfer of European Norms across Time and Space*, „Journal of Common Market Studies” 2010, Vol. 48, nr 4, s. 789, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5965.2010.02074.x>.

³ J. Olsen, *The Many Faces of Europeanization*, „Journal of Common Market Studies” 2002, Vol. 40, nr 5, s. 922, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/1468-5965.00403>.

⁴ P.G. Lewis, *Europeanisation and Party Politics in Central and Eastern Europe*, Jena 2011, s. 7, *Mitteilungen*, SFB 580.

⁵ A. Paczeński, *Europeizacja partii politycznych i systemu partyjnego*, [w:] *Europeizacja – mechanizmy, wymiary, efekty*, red. R. Riedel, A. Paczeński, Toruń 2010, s. 249.

⁶ Zestawienie proponowanych przez badaczy wskaźników mierzenia bezpośredniego i pośredniego wpływu europeizacji na partie i systemy partyjne można znaleźć w artykule Agnes Batory. A. Batory, *The Dog that Did Not Bark? Assessing the Impact of the EU on Party Politics in Hungary*, [w:] *Party Politics in Central and Eastern Europe. Does EU Membership Matter?*, red. T. Haughton, London 2011, s. 18.

⁷ P. Mair, *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*, „West European Politics” 2000, Vol. 23, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380008425399>; tenże, *Political Parties and Party Systems*, [w:] *Europeanization. New Research Agendas*, red. P. Graziano, M.P. Vink, Basingstoke 2007, s. 156-159. Według Maira powstanie jedynie trzech spośród 140 nowych partii, które powstały w dość ograniczonej UE-12 w okresie 1960-1998, można bezpośrednio wiązać z wykrystalizowaniem się podziału związanego z integracją europejską. Tenże, *The Limited Impact...*, s. 30.

ny programowe, 3) zmiany organizacji wewnętrznej, 4) zmiany relacji partia-rząd oraz 5) ponadnarodową współpracę partii politycznych⁸.

Stworzony przez niego paradygmat właściwie do dziś stanowi najbardziej rozpo-
wszechnione i kompleksowe narzędzie w badaniach europeizacji systemów partyjnych,
jednak jego analizy generalnie potwierdziły poprzedzającą je konstatację Maira o zni-
żonym bezpośrednim wpływie UE na krajowe systemy partyjne⁹. Podobne wnioski
wyciągnął też zespół kierowany przez Thomasa Poguntkego, badający przeobrażenia
w strukturach organizacyjnych partii zachodnioeuropejskich zachodzące pod wpły-
wem europeizacji¹⁰. Nie dziwi zatem postulat Agnes Batory, aby zmiany zachodzące
w krajowych systemach partyjnych próbować w pierwszym rzędzie wyjaśniać, odwo-
lując się do „krajowych czynników politycznych”, nie starając się na siłę doszukiwać
w nich wpływu UE¹¹.

BADANIA EUROPEIZACJI SYSTEMÓW PARTYJNYCH PAŃSTW EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Niezbyt optymistyczne wnioski płynące z badań w Europie Zachodniej nie ostudziły
jednak zapału badaczy do analiz europeizacji formacji środkowoeuropejskich. Zacho-
dząca w państwach regionu od początku lat 90. wielowymiarowa transformacja oraz
brak lub słabe doświadczenia demokratyczne, które były ich udziałem w odległej prze-
szłości, sprawiły, iż zakorzenione demokracje zachodnie, a więc przede wszystkim pań-
stwa należące do Wspólnot Europejskich, stanowiły dla nich swoisty katalog instytu-
cjonalnych możliwości. Jak podkreślał Ladrech: *bezpośrednie i pośrednie zaangażowanie
UE w państwach postkomunistycznych w okresie ich transformacji nie ma porównywalne-
go odpowiednika w Europie Zachodniej*, dlatego też nie dziwi, iż wywarło ono istotny
wpływ na kształt i zakres przemian¹². Z kolei Zsolt Enyedi zwracał uwagę na rolę partii,
które *nie tyle po prostu dostosowywały się do procesu integracji europejskiej, co od samego
początku stanowiły jego część*. Z uwagi na fakt, iż członkostwo w Unii było w tej części
Europy powszechnie uważane za priorytetowy cel, jeszcze zanim ukonstytuowała się
część obecnie istniejących ugrupowań, nie dziwi, iż często już w pierwszych progra-
mach poruszały one kwestię integracji z UE¹³.

⁸ R. Ladrech, *Europeanization and Party Politics: Towards a Framework for Analysis*, „Party Politics” 2002, Vol. 8, nr 4, s. 396-399, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/1354068802008004002>.

⁹ Tenże, *Europeanization and Political Parties*, „Living Reviews in European Governance” 2009, Vol. 4, nr 1, s. 8, [online] <http://dx.doi.org/10.12942/lreg-2009-1>.

¹⁰ T. Poguntke i in., *The Europeanization...*

¹¹ A. Batory, *The Dog that Did Not Bark?...*, s. 19.

¹² R. Ladrech, *Europeanization and the Variable Influence of the EU: National Parties and Party Systems in Western and Eastern Europe*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, s. 139, 149, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802145580>.

¹³ Z. Enyedi, *The Europeanisation of Eastern Central European Party Systems*, „The Net Journal of Political Science” 2007, Vol. 5, nr 1, s. 65.

W związku z powyższym badacze zakładali, iż wpływ Unii na środkowoeuropejskie systemy partyjne może być większy niż w Europie Zachodniej, jednak hipotezy tych na razie nie udało się potwierdzić¹⁴. Co więcej, często w wynikach badań pojawiają się stwierdzenia, iż europeizacja środkowoeuropejskich formacji jest niezwykle płytka lub powierzchowna (*shallow*) czy wręcz „potiomkinowska”¹⁵. Zaś Paul Lewis (w oparciu o przykład Polski, Czech i Węgier) zauważył, że w krótkofalowej perspektywie akcesja państwa do UE zamiast przewidywanego efektu stabilizacji partyjnej sceny często prowadziła do jej destabilizacji¹⁶. W tę konwencję wpisuje się też przegranie przez Chorwacką Wspólnotę Demokratyczną (HDZ) wyborów parlamentarnych w 2011 r., przeprowadzonych dosłownie kilka dni przed podpisaniem traktatu akcesyjnego Chorwacji do UE.

Zatem mimo większego zaangażowania Unia wciąż nie może być postrzegana jako kierowca czy też nawigator partyjnej polityki, a co najwyżej konduktor, upewniający się, czy pasażerowie uiścili odpowiednie opłaty i przestrzegają regulaminu jazdy¹⁷. Choć oczywiście zdarzają się wyjątki. Marek Rybář i Milada A. Vachudova, eksplorujący słowacki system partyjny, pisali o wystąpieniu bezprecedensowego bezpośredniego zaangażowania Unii w krajową politykę, m.in. poprzez jawne wspieranie ugrupowań opozycyjnych¹⁸.

¹⁴ *The European Union and Party Politics in Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, Z. Mansfeldová, Basingstoke–New York 2006, *Palgrave Studies in European Union Politics*; D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation: A Comparison of Croatia, Serbia and Montenegro*, „Politics in Central Europe” 2007, Vol. 3, nr 1-2; też, *Europeanization and Party System Mechanics: Comparing Croatia, Serbia and Montenegro*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802146216>; S. Orlović, *Parties and the Party System of Serbia and European Integrations*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802146356>; A. Paczeński, *Europeizacja partii politycznych i systemu...*; też, *Europeizacja polskich partii politycznych – wprowadzenie metodologiczne*, „Przegląd Europejski” 2010, nr 1; też, *Europeizacja polskich partii politycznych – dynamika wielowymiarowego procesu*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowo-Wschodniej. Dwie dekady doświadczeń*, red. A. Czwołek, M. Nowak-Paralusz, K. Gawron-Tabor, Toruń 2013; B. Klepač Pogrmilović, *Europeanization of Croatian Political Parties*, „Politička Misao” 2010, Vol. 47, nr 5; T. Haughton, *Driver, Conductor or Fellow Passenger? EU Membership and Party Politics in Central and Eastern Europe*, [w:] *Party Politics in Central and Eastern Europe. Does EU Membership Matter?*, red. tenże, London 2011; *Europeanising Party Politics? Comparative Perspectives on Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, R. Markowski, Manchester–New York 2011; B. Kosowska-Gąstoł, *Europeizacja partii i systemów partyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej – zarys problematyki*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowo-Wschodniej...*

¹⁵ R. Ladrech, (*Shallow*) *Europeanisation and Party Instability in Post-communist States: How Changing Constraints Undermine the Development of Stable Partisan Linkages*, [w:] *Europeanising Party Politics?*..., s. 218-235; K. Mikulova, „*Potemkin Europeanization*”? *Dynamics of Party Competition in Poland and Hungary in 1998-2004*, „East European Politics & Societies” 2013, 30 VII, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0888325413496424/>.

¹⁶ P.G. Lewis, *The EU and Party Politics in Central and Eastern Europe: Questions and Issues*, [w:] *The European Union and Party Politics in Central...*, s. 2.

¹⁷ T. Haughton, *Driver, Conductor...*, s. 12.

¹⁸ D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation...*, s. 7; też, *Europeanization and Party System Mechanics...*, s. 169; M.A. Vachudova, *Europe Undivided. Democracy, Leverage, and Integration after Communism*, Oxford 2005, s. 170.

Przed badaczami zajmującymi się tą częścią Europy stoją jeszcze dwa poważne wyzwania. Pierwszym jest rozgraniczenie procesów europeizacji i demokratyzacji, których mimo podkreślanych przez badaczy związków nie należy traktować jako całkowicie tożsamy. Wprawdzie według Lewisa *demokratyczna transformacja może być postrzegana jako forma europeizacji*¹⁹, zaś Fink-Hafner uważa, iż *demokratyzacja była ściśle połączona z procesem europeizacji*, a zachodzące przemiany często prowadzono pod hasłem „powrotu do Europy”²⁰, jednak nieco odmiennie tę kwestię postrzegali Frank Schimmelfennig, Stefan Engert i Heiko Knobl. Według nich, aby możliwa była konsolidacja demokratycznego porządku – stanowiąca warunek *sine qua non* europeizacji (rozumianej jako przyjmowanie zachodnich wzorców) – dominującą pozycję w ramach funkcjonującej „konstelacji partii politycznych” muszą zdobyć partie o liberalnej proveniencji. Bowiem gdy na partyjnej scenie górują ugrupowania zorientowane antyliberalnie i pronarodowo, socjalizacyjne wysiłki Zachodu skazane są na porażkę, gdyż od tej grupy aktorów trudno oczekiwać *westernizacji*²¹. Jednak kiedy proreformatorskim ugrupowaniom uda się w końcu wygrać wybory i stworzyć rząd, krajowa polityka na trwałe zmienia trajektorię swego rozwoju z pronarodowej (nieoliberalnej) na proeuropejską (liberalną). Koszty odwrotu od raz obranego proliberalnego kursu są bowiem zwykle za wysokie nawet dla graczy wcześniej mu niechętnych²².

W przypadku Serbii i Chorwacji za punkt zwrotny należy uznać zwycięstwo szerokich prodemokratycznych koalicji w 2000 r. oraz przyjęcie przez Radę Europejską w czerwcu 2003 r. tzw. „Agendy z Salonik dla Bałkanów Zachodnich”, w której podkreślano zaangażowanie w działania zmierzające do pogłębiania współpracy oraz integracji tzw. Bałkanów Zachodnich²³ z UE²⁴. Ten deklaracyjny (pozbawiony konkretnych dat) dokument miał istotny wpływ na zmianę zachowań lokalnych aktorów politycznych.

¹⁹ P.G. Lewis, *Europeanisation and Party Politics...*, s. 17.

²⁰ D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation...*, s. 5; D. Fink-Hafner, R. Ladrech, *Introduction: Europeanization and Party Politics in the Territory of Former Yugoslavia*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, s. 135-136, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802145432>.

²¹ F. Schimmelfennig, S. Engert, H. Knobl, *International Socialization in Europe. European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change*, Basingstoke–New York 2006, s. 10, 257, *Palgrave Studies in European Union Politics*.

²² M.A. Vachudova, *Europe Undivided...*, s. 181; D. Dolenc, *Europeanization as a Democratising Force in Post-communist Europe: Croatia in Comparative Perspective*, „Politička Misao” 2008, Vol. 45, nr 5, s. 42-43.

²³ Termin ten jest dość problematyczny, poza bowiem neutralnym (coraz radszym) stosowaniem go w znaczeniu geograficznym uległ on silnemu upolitycznieniu. W unijnych dokumentach obejmuje on państwa bylej Jugosławii poza Słowenią, ale poszerzone o Albanie. Zaś w szeroko pojętym dyskursie społecznym jego granice stały się płynne. Np. wraz z postępm negocjacji akcesyjnych coraz rzadziej odnosił się do Chorwacji. M. Velikonja, *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*, Beograd 2007, s. 6, *Biblioteka XX Vek*, 163; T. Petrović, *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012, s. 21-36, *Edicija Reč*, 72.

²⁴ M. Lakota-Micker, *Proces akcesji Republiki Chorwacji do Unii Europejskiej*, Wrocław 2011, s. 44-45; D. Dolenc, *Democratic Institutions and Authoritarian Rule in Southeast Europe*, Colchester 2013, s. 100, *ECPR Monographs*.

Chorwacki politolog Branko Carantan nazywa go wręcz „nieodwracalnym politycznym zwrotem” i podkreśla, że zagwarantowanie państwu regionu jasnej perspektywy członkostwa sprawiło, że nacjonalizm znalazł się w odwrocie. Efektem tegoż „zwrotu” była programowa transformacja partii dotychczas niechętnych Unii, które nagle – i częściowo niespodziewanie – zaczęły deklarować aspiracje do członkostwa jako jeden z głównych celów²⁵.

Drugim elementem utrudniającym badania jest niski stopień instytucjonalizacji partii (charakteryzujących się *slabszym zakorzenieniem w społeczeństwie, mniejszą legitymizacją oraz słabszą strukturą organizacyjną, często zdominowaną przez partyjnych liderów*) i systemów partyjnych w wielu państwach Europy Środkowo-Wschodniej²⁶. Stanowi to poważne wyzwanie nie tylko dla badacza, ale też – a może przede wszystkim – dla uczestników życia społecznego, powoduje bowiem chwiejność i niepewność egzystencji na partyjnej scenie samych aktorów – partii politycznych, a także małą czytelność i przewidywalność ich zachowań oraz istniejących między nimi wzorców rywalizacji, co utrudnia podejmowanie racjonalnych decyzji wyborcom²⁷. Nadto w słabo zinstytucjonalizowanych systemach istnieje większe prawdopodobieństwo upolitycznienia kwestii europejskich, wynikające z typowo oportunistycznych pobudek dążenia do kapitalizacji aktualnych nastrojów społecznych (przychylnych bądź nie integracji) i zyskania większego poparcia wyborców. Znacznie mniej prawdopodobne wydaje się wielokrotne zmienianie poglądów w kwestiach europejskich przez ugrupowania w państwach tzw. starej Unii bądź też łączenie przez nie w jednym dokumencie programowym całkowicie sprzecznych haseł, jak to czyniła np. Demokratyczna Partia Serbii (DSS) w 2012 r.

PROCES INTEGRACJI SERBII I CHORWACJI Z UNIĄ EUROPEJSKĄ

Mimo iż władze Serbii i Chorwacji zadeklarowały po 2000 r. integrację z UE jako główny cel polityki międzynarodowej, ich relacje z Unią układały się zgoła odmiennie. Chorwacja, która negocjacje rozpoczęła w październiku 2005 r., w lipcu 2013 r. stała się dwudziestym ósmym państwem członkowskim UE. Z kolei Serbia uzyskała status kandydata do członkostwa dopiero w marcu 2012 r. Nadto, choć w styczniu 2014 r. rozpoczęła w końcu negocjacje akcesyjne, przez kolejny rok serbskiemu rządowi nie udało się otworzyć żadnego z ich rozdziałów. Śledząc informacje zawarte w tabeli 1, obrazującej stan procesu integracji badanych państw, można wyraźnie zobaczyć, iż mimo że w Serbii proces ów wciąż jest na początkowym etapie, dojście do niego było dużo bardziej

²⁵ B. Carantan, *Hrvatska, Jugoistočna Europa i Eurospka unija*, [w:] *Politički sustav Europske unije i europeizacija hrvatske politike*, red. D. Grubiša, N. Beširević, H. Špehar, Zagreb 2012, s. 206, *Politička Misao Politika Evropske Unije*, 1.

²⁶ S. Mainwaring, M. Torcal, *Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization*, Kellogg Institute, Working Paper #319, IV 2005, s. 6, [online] <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>.

²⁷ D. Fink-Hafner, *Europeanization and Party System Mechanics...*, s. 169-170.

skomplikowane niż w przypadku Chorwacji, już w latach 90. traktowanej przez unijnych polityków z większą pobłażliwością, co zresztą nie uszło uwadze samych Chorwatów²⁸. Jej znamienym przykładem był chociażby fakt rozpoczęcia przez rząd Chorwacji negocjacji, mimo iż nie został wówczas spełniony główny wymóg wstępny Unii – pełnej współpracy chorwackich władz z Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugosławii (ICTY), czego wyrazem miało być wydanie mu gen. Ante Gotoviny. Ostatecznie generał trafił do więzienia w Scheveningen dopiero dwa miesiące po ich rozpoczęciu.

Zresztą wejście Chorwacji do UE mimo olbrzymich problemów gospodarczych, szeroko rozprzestrzenionej korupcji wśród najwyższych urzędników państwowych, wywodzących się bądź blisko związanych z rządzącą do końca 2011 r. (z zaledwie trzyletnią przerwą) HDZ, oraz słabych instytucji, zwłaszcza sądownictwa, skłania do przychylenia się do konstatacji poczynionej przez chorwacką badaczkę Danijelę Dolenc w kontekście dwóch poprzednich rozszerzeń (2004, 2007). Według niej szybkie tempo akcesji objętych nimi państw wynikało nie tyle z ich gotowości czy dostosowania się do demokratycznych standardów, ile z chęci i zdolności UE do ich przyjęcia²⁹. Z drugiej strony nawet pobieżne śledzenie wiadomości dotyczących integracji Serbii z Unią skłania do stwierdzenia, iż Serbowie nie mogą liczyć na podobną taryfę ulgową.

Tabela 1. Aktualny stan procesu integracji europejskiej Chorwacji i Serbii (styczeń 2014 r.)

Państwo	Warunki wstępne (<i>preconditions</i>)	Inne problematyczne kwestie podkreślane w unijnych raportach, poza koniecznością spełnienia kryteriów kopenhaskich	Obecny status integracji
Chorwacja	Pełna współpraca z ICTY (przyczyna zwleknięcia z rozpoczęciem negocjacji akcesyjnych)	Ochrona praw mniejszości, zapewnienie warunków do powrotu serbskich uchodźców, problemy bilateralne z państwami sąsiednimi (np. kwestia Zalewu Pirańskiego oraz tzw. Strefy Chronionej Rybołówstwa Ekologicznego – EFPZ), walka z korupcją, słabość instytucji, zwłaszcza sądownictwa	29 X 2001 r. – podpisanie SAA 21 II 2003 r. – wniosek o członkostwo 18 VI 2004 r. – uzyskanie statusu kandydata do członkostwa w UE Negocjacje akcesyjne – pierwotnie termin wyznaczono na 17 III 2005 r., ale został on przesunięty na 3 X 2005 r. 9 XII 2011 r. – zakończenie negocjacji i podpisanie traktatu akcesyjnego 1 VII 2013 r. – data akcesji

²⁸ D. Grubiša, *Hrvatski referendum za Europsku uniju: anatomija zakašnjelog (ne)uspjeha*, „Politička Misao” 2012, Vol. 49, nr 2, s. 66-67.

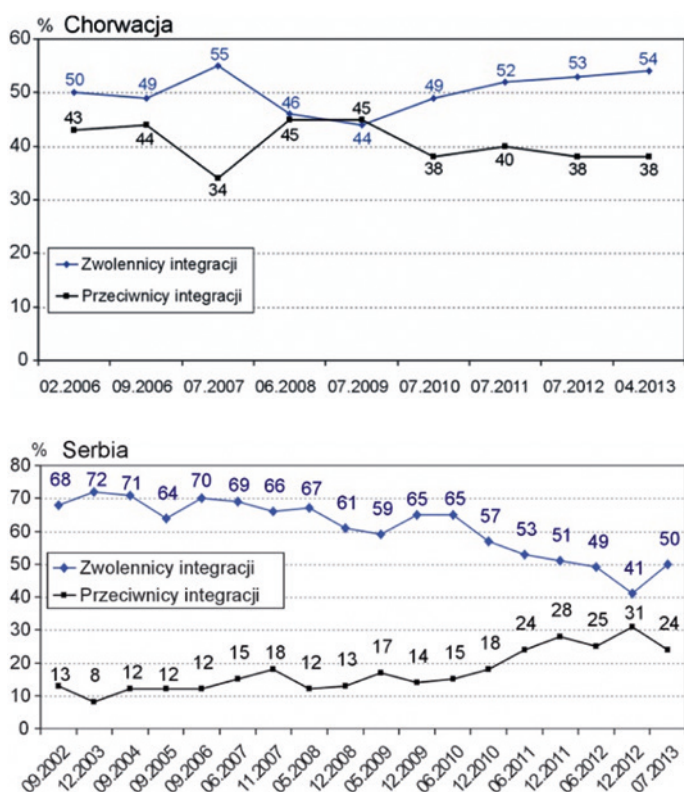
²⁹ D. Dolenc, *Democratic Institutions...*, s. 96.

Państwo	Warunki wstępne (<i>preconditions</i>)	Inne problematyczne kwestie podkreślane w unijnych raportach, poza koniecznością spełnienia kryteriów kopenhaskich	Obecny status integracji
Serbia	Pełna współpraca z ICTY (przyczyna przerwania negocjacji w sprawie podpisania Porozumień o stabilizacji i stowarzyszeniu (SAA) oraz ich zamrożenia	Ochrona praw człowieka i mniejszości, cywilna kontrola nad wojskiem, wypracowanie rozwiązania w sprawie Kosowa	<p>Listopad 2005 r. – początek rozmów w sprawie podpisania SAA; przerwane w maju 2006 r., wznowione w czerwcu 2007 r.</p> <p>Październik 2007 r. – parafowanie SAA</p> <p>29 IV 2008 r. – podpisanie i natychmiastowe zamrożenie porozumienia (naciski Holandii). W październiku 2008 r. jednostronne ogłoszenie ratyfikacji SAA przez Serbię. W rzeczywistości weszły w życie dopiero we wrześniu 2013 r.</p> <p>Grudzień 2009 r. – zniesienie wiz dla serbskich obywateli podróżujących do krajów UE</p> <p>22 XII 2009 r. – wniosek o członkostwo</p> <p>1 II 2010 r. – odmrożenie Przejściowego porozumienia w sprawie wolnego handlu (stanowiącego część zamrożonego SAA)</p> <p>1 III 2012 r. – uzyskanie statusu kandydata do członkostwa w UE</p> <p>27-28 VI 2013 r. – szczyt Rady Europejskiej w Brukseli, zapowiedź rozpoczęcia negocjacji z Serbią prawdopodobnie w styczniu 2014 r. („data bez daty”)</p> <p>21 I 2014 r. – rozpoczęcie negocjacji akcesyjnych</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie dokumentów rządowych oraz D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation: A Comparison of Croatia, Serbia and Montenegro*, „Politics in Central Europe” 2007, Vol. 3, nr 1-2, s. 33.

Przyjmując za Ladrechem i Fink-Hafner³⁰, iż w procesie europeizacji wpływ na działania partii ma nie tylko odgórna presja unijnych instytucji, ale też nastroje społeczne, warto zwrócić uwagę na poparcie obywateli badanych państw dla procesu integracji europejskiej. Jego tendencje w ostatnich latach zostały zobrazowane na rycinie 1. Widać na niej wyraźnie, iż mimo wahań bardziej przychylni są mu Serbowie. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy może być fakt, iż okres badań w Chorwacji obejmuje czas prowadzenia negocjacji akcesyjnych, a w opinii badaczy często dotychczas wysokie deklaratywne („abstrakcyjne”) poparcie dla idei integracji zostaje wystawione na próbę, gdy trzeba zmierzyć się z dostosowywaniem prawodawstwa do wymogów Unii, co pociąga za sobą pewne koszty społeczne, które obywatele niechętnie chcą ponieść³¹.

Rycina 1. Zmiany wielkości poparcia dla członkostwa Chorwacji (2006-2013) i Serbii (2002-2013) w UE

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych publikowanych przez Delegację Unii Europejskiej w Chorwacji oraz Kancelarię ds. Integracji Europejskiej Rządu Republiki Serbii.

³⁰ D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation...*, s. 26, 30-31; R. Ladrech, *Europeanization and Political Parties*, s. 8.

³¹ D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation...*, s. 30.

Co ciekawe, w Serbii największe dotychczas załamanie poparcia nie wystąpiło po jednostronnym ogłoszeniu niepodległości przez Kosowo (17 lutego 2008 r.) ani po ujęciu poszukiwanego przez ICTY przywódcy bośniackich Serbów Radovana Karadžicia (lipiec 2008 r.) czy gen. Ratka Mladicia (26 maja 2011 r.), choć w dwóch ostatnich przypadkach rzeczywiście nieznacznie spadło, lecz po uniewinnieniu przez Trybunał w Hadze chorwackiego gen. Ante Gotoviny (16 listopada 2012 r.). Było to jednak chwilowe załamanie. Inną ciekawą kwestią, o której jeszcze będzie mowa, był rozłam w Serbskiej Partii Radykalnej (SRS), do którego doszło w październiku 2008 r., pięć miesięcy po wyborach parlamentarnych, w których kwestia integracji z UE była jednym z najważniejszych tematów wyborczej rywalizacji, a poparcie dla wejścia Serbii do Unii wynosiło 67%, czyli optowało za nim aż dwie trzecie serbskich obywateli. SRS była – mimo okresu pewnej ambiwalencji w okresie walk frakcyjnych – i pozostała formacją silnie antyunijną. Zaś nowo powstała Serbska Partia Postępowa (SNS) przynajmniej na poziomie deklaratywnym od początku wskazywała integrację z UE jako jeden ze swoich priorytetów, co zdecydowanie odróżniało ją od macierzystej partii. Można więc postawić hipotezę, iż przyczyną rozłamu była z jednej strony chęć kapitalizacji prounijnych nastrojów społecznych, z drugiej zaś nadzieja na zwiększenie swego potencjału koalicyjnego. Choć bowiem SRS w trzech kolejnych cyklach wyborczych (2003, 2007, 2008) uzyskiwała blisko 30% głosów poparcia, dwukrotnie zresztą wygrywając wybory (2003, 2007), z uwagi na swój radykalizm była otoczona tzw. kordonem sanitarnym przez partie głównego nurtu.

EUROPEIZACJA PARTII I SYSTEMÓW PARTYJNYCH SERBII I CHORWACJI

Niniejsza analiza zostanie przeprowadzona na podstawie przywoływanego paradygmatu Roberta Ladrecha, jednakże z pominięciem analizy trudnego do zbadania wymiaru relacji partii z rządem oraz jedynie zasygnalizowaniem kwestii zmian organizacyjnych, które po wstępnych badaniach można ocenić jako mało istotne. Do analizy w obu państwach wybrano partie, które za Giovannim Sartorim nazwalibyśmy relewantnymi, a więc zdolne do zdobycia parlamentarnych mandatów i dysponujące potencjałem koalicyjnym bądź/i potencjałem szantażu³².

Wstępnie partie pogrupowano z uwzględnieniem nowej teorii podziałów socjopolitycznych Herberta Kitschelta, charakterystycznych dla państw Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie lewą stronę sceny politycznej cechuje kombinacja trzech elementów: autorytaryzmu/partykularyzmu, silnej centralizacji oraz politycznej alokacji zasobów, zaś prawą – połączenie liberalizmu/kosmopolityzmu z postulatami decentralizacji oraz rynkowej alokacji zasobów³³.

³² G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, t. 1, Cambridge 1976, s. 122-125.

³³ H. Kitschelt, *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics & Society” 1992, Vol. 20, nr 1, s. 11, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/00323329292020001003>.

Interesujące nas ugrupowania serbskie należałoby obecnie uszeregować od lewej ku prawej stronie w następującej kolejności: Serbska Partia Radykalna (SRS), Demokratyczna Partia Serbii (DSS), Serbska Partia Postępowa (SNS), Socjalistyczna Partia Serbii (SPS), Partia Demokratyczna (DS), G17 Plus, Partia Liberalno-Demokratyczna (LDP)³⁴. W przeprowadzonych analizach programów partyjnych nie zostały uwzględnione m.in. Serbski Ruch Odnowy (SPO) Vuka Draškovića, któremu jedynie raz po demokratycznym przełomie (w 2003 r.) udało się samodzielnie przekroczyć barierę reprezentacji, a nawet wejść do pierwszego rządu Vojislava Koštunicy (2004-2007), oraz ugrupowanie Nowa Serbia (NS), które choć już trzeci raz wchodzi w skład rządzącej koalicji, *de facto* nigdy nie startowało w wyborach samodzielnie, a dodatkowo dwukrotnie wchodząc w koalicję z DSS, oficjalnie popierało program tego ugrupowania, mimo dzielących je różnic, m.in. dotyczących właśnie integracji europejskiej.

Natomiast spośród ugrupowań chorwackich analizą zostały objęte następujące formacje (uszeregowane, podobnie jak w przypadku partii serbskich, od lewej ku prawej stronie sceny politycznej): Chorwacka Partia Prawa (HSP), Chorwacka Partia Chłopska (HSS), Serbska Niezależna Partia Demokratyczna (SDSS), Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ), Chorwaccy Laburzyści – Partia Pracy (HL), Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji (SDP), Chorwacka Partia Ludowa (HNS), Demokratyczny Kongres Istrii (IDS).

Tak poczynione uszeregowania wymagają jednak pewnej uwagi. W rzeczywistości w obu państwach widoczne jest zjawisko ucentrowienia polityki i dośrodkowego kierunku partyjnej rywalizacji. Tym samym większość partii coraz wyraźniej skupia się w centrum politycznej sceny, jedynie nieznacznie odchylając się w jej prawą czy też lewą stronę. Jedynie ugrupowania, które zostały ulokowane na pozycjach granicznych, czyli SRS i LDP w Serbii oraz HSP i IDS w Chorwacji, w wyraźniejszy sposób odróżniają się od „centrowego mainstreamu”, w tym znaczeniu, iż np. LDP i IDS są najbardziej kosmopolityczne, silniej dążą do integracji z UE i nie boją się wyzekać na jej rzecz „narodowych świętości”. I tak regionalna IDS postuluje odejście od idei państw narodowych i budowę Europy regionów, zaś LDP od swego powstania otwarcie podkreśla, iż Kosovo już dawno zostało przez Serbię stracone, należy więc porzucić myśl o jego odzyskaniu (w retoryce partii mainstreamowych „utrzymaniu”) i bezwarunkowo poświęcić się integracji z Europą.

WPŁYW INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ NA ZMIANY PROGRAMOWE SERBSKICH I CHORWACKICH UGRUPOWAŃ

Według nieco już przestarzałych, bo prowadzonych przed dekadą, badań Kennetha Benoita i Michaela Lavera, których wyniki przedstawiono w tabeli 2, najbardziej pro-unijnym ugrupowaniem w Serbii była DS, zaś najmniej SRS. Z kolei w Chorwacji naj-

³⁴ D. Spasojević, *Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000-2010*, [w:] *Partije i izbori u Srbiji. 20 godina*, red. S. Orlović, Beograd 2011, s. 115.

bardziej zagorzałym zwolennikiem integracji był IDS, najmniej przychylne stanowisko wobec wejścia do UE zajmowała HSP. O ile jednak SRS utrzymała się na dawnej, skrajnej pozycji, o tyle wśród pozostałych ugrupowań doszło do wielu ciekawych, często wręcz niespodziewanych, przesunięć programowych, które nie ominęły nawet HSP. Ugrupowanie to z pewnością należy zaliczyć do eurosceptycznych (jednak nie antyunijnych, jak serbska SRS), nie kontestowało ono bowiem otwarcie idei samej integracji, raczej domagało się w okresie negocjacji akcesyjnych, aby prowadzić je z *poszanowaniem narodowych interesów Chorwacji*³⁵. Ponadto trzeba zauważyć, iż dwa z ujętych w przywołanych badaniach ugrupowań: SPO w Serbii i HSLS w Chorwacji obecnie utraciły relewantną pozycję na partyjnej scenie.

Tabela 2. Pozycja serbskich i chorwackich partii politycznych wobec integracji z Unią Europejską (2003-2004)

	Benoit/Laver 2003-2004 skala 1-20, gdzie 1 oznacza postawę zdecydowanie antyintegracyjną, a 20 zdecydowanie prointegracyjną
Serbskie partie	
Partia Demokratyczna (DS)	18,5
Serbski Ruch Odnowy (SPO)	15,3
Demokratyczna Partia Serbii (DSS)	12,8
Socjalistyczna Partia Serbii (SPS)	8,3
Serbska Partia Radykalna (SRS)	4,5
Średnia	12,5
Chorwackie partie	
Demokratyczny Kongres Istrii (IDS)	18,5
Chorwacka Partia Ludowa (HNS)	18,0
Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji (SDP)	17,7
Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ)	14,5
Chorwacka Partia Chłopska (HSS)	12,8
Chorwacka Partia Socjalliberalna (HSLS)	10,7
Chorwacka Partia Prawa (HSP)	7,3
Średnia	16,7

Źródło: K. Benoit, M. Laver, *Party Policy in Modern Democracies*, 2006, s. 254, 283, [online] http://www.tcd.ie/Political_Science/ppmd/PPMD_11apr2006.pdf.

³⁵ HSP, *Hrvatska desnica za novo stoljeće. Programska deklaracija*, 24 II 2001; HSP, *Nova stranica Hrvatske. Volim Hrvatsku*, 2007, s. 25.

Obecnie sytuacja przedstawia się nieco inaczej, niż ją zobrazowali Benoit i Laver. W Serbii Partia Demokratyczna została zdeklasowana przez nową formację LDP (założoną przez bliskiego współpracownika zabitego premiera Zorana Đindicia, w wyniku wewnętrznego rozłamu w szeregach demokratów). Choć jeśli odwołamy się do przeprowadzonych przeze mnie badań ilościowych, których wyniki zebrano w tabeli 3, widać, że DS częściej niż LDP wspomina w swoich dokumentach programowych UE. Jednak zarówno treść deklaracji LDP, jak i działania polityczne podejmowane przez członków tej formacji wyraźnie wskazują, iż jest ona najbardziej prounijnym graczem na serbskiej scenie politycznej, czasem wręcz jest określana mianem partii radykalnie proeuropejskiej. LDP jako jedyna otwarcie twierdzi, iż Kosovo od dawna jest stracone dla Serbii, a *droga do Unii wiedzie przez Trybunał w Hadze*³⁶, jak również iż Serbia nie powinna stawiać UE swoich warunków w procesie integracji, widzianym przez nich jako wielka szansa na rozwój państwa³⁷. Podejście DS moglibyśmy określić mianem bardziej zachowawczego, choć w programach określa się jako *symbol demokratycznej, obywatelskiej i europejskiej polityki* w Serbii³⁸. W badaniach Benoita i Lavera nie uwzględniono G17 Plus (od 2011 r. występującej pod szyldem Zjednoczone Regiony Serbii – URS), przekształconej w 2003 r. z organizacji pozarządowej, propagującej neoliberalną gospodarkę, w partię polityczną. Z uwagi na jej genezę nie dziwi, że G17 Plus, odwołując się do UE czy jej polityk sektorowych, przede wszystkim zwraca uwagę na korzyści gospodarcze, które Serbia mogłaby czerpać z integracji. Warto przy tym wspomnieć, iż choć w programie partii z 2003 r. stwierdzono, że *Historycznie, kulturowo, gospodarczo i emocjonalnie Serbia jest częścią Europy. Instytucjonalnie nie jest*³⁹, to program przyjęty rok później zawierał nazbyt optymistyczne założenie, jakoby była ona zdolna dołączyć do UE już podczas kolejnego rozszerzenia wraz z Bułgarią, Rumunią i Chorwacją⁴⁰. Co, jak wiemy, nie udało się nawet znajdującej się już wówczas na bardziej zaawansowanym etapie integracji Chorwacji.

Niezwykle ciekawy przypadek stanowi formacja Vojislava Koštunicy – DSS, która według Benoita i Lavera była trzecim z kolei prounijnym ugrupowaniem, choć od dwóch pierwszych dzielił ją spory dystans. Ich badania były jednak badaniami eksperckimi, zaś wśród wyborców jeszcze w tym okresie DSS była postrzegana jako zdecydowanie proeuropejska⁴¹. Stopniowo jednak zaczęła zmieniać swoje priorytety polityczne, do czego przyczyniło się poparcie większości państw UE dla jednostronnie ogłoszonej przez Kosovo niepodległości. Według serbskiego politologa Jovana Komšicia DSS zajmuje obecnie bliskie SRS, zdecydowanie antyunijne stanowisko⁴².

³⁶ LDP, *Drugačija Srbija*, 7 IV 2007, s. 6.

³⁷ Koalicija Preokret (LDP, SPO), *Preokret*, I 2012, s. 8.

³⁸ DS, *Vreme je za novi program*, 5-6 X 2001, s. 1.

³⁹ G17 Plus, *Novi program za novu Vladu*, XI 2003, s. 16.

⁴⁰ G17 Plus, *Program G17 Plus*, 28 III 2004, s. 11.

⁴¹ *Evropska unija j javno mnjenje u Srbiji* (poseban prilog *Vreme izazova*), „Vreme” 2006, 18 V, nr 803; S. Antić, *Evroseptičizam kao činilac izbornog opredeljenja*, [w:] *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam. Zbornik radova sa konferencije*, red. Z. Stojiljković, Beograd 2012, s. 110.

⁴² J. Komšić, *Dve decenije potraga za identitetom – partijski programi u postkomunističkoj Srbiji*, [w:] *Partije i izbori u Srbiji...*, s. 175.

Jakkolwiek przychylam się do powyższej konstatacji, wypada jednak zauważyć, iż DSS często wysyła wyborcom całkowicie ambiwalentne sygnały. Świetnym przykładem jest najnowszy program partii z 2012 r., który składa się z dwóch integralnych dokumentów: programu z 2007 r., w którym DSS postulowała integrację Serbii z organizacjami międzynarodowymi, obejmującą przede wszystkim postulat jej wejścia do UE⁴³, oraz wywiadu-rzeki z przewodniczącym partii Vojislavem Koštunicą pod wymownym tytułem *Dlaczego Serbia, a nie Unia Europejska*. Koštunica stwierdził w nim np., iż nieprawdą jest, że dla Unii nie ma alternatywy oraz iż Europa nie ogranicza się do „administracji UE” oraz postulował *wojskową i polityczną neutralność państwa*⁴⁴. Innym przykładem wspomnianej ambiwalencji jest zaliczanie przez Koštunicę do sukcesów swego pierwszego rządu (2004-2007) wejścia Serbii do programu Partnerstwo dla Pokoju, traktowanego zwykle jako „poczekalnia” w drodze do NATO, choć w tym czasie już zaczął się on opowiadać za wojskową neutralnością państwa⁴⁵. Ponadto nawet w okresie przed 2008 r., gdy DSS jeszcze otwarcie popierała wejście Serbii do Unii, jednocześnie kontestowała konieczność współpracy z ICTY, według unijnych polityków stanowiącą przecież warunek *sine qua non* głębszej integracji z państwami postjugosłowiańskimi.

Pełna ambiwalentnych przekazów była też polityka SPS, czyli postkomunistycznej formacji założonej w 1990 r. przez Slobodana Miloševicia, który oficjalnie aż do swojej śmierci w 2006 r. był jej przewodniczącym. Zresztą fakt, iż Milošević umarł w więzieniu w Scheveningen, przyczyniał się do tej ambiwalencji. Z jednej strony bowiem w programie z 2006 r. socjaliści wyrażali pragnienie, by Serbia stała się wpływowym członkiem UE (prognozowano w nim, iż akcesja powinna nastąpić w ciągu dziesięciu lat), z drugiej zaś odrzucali możliwość współpracy z ICTY, nazywanym przez nich „więzieniem prawa i sprawiedliwości” i oskarżanym o zabicie prezydenta Miloševicia⁴⁶. Gwoli ścisłości ich niechęć do Trybunału nie pojawiła się po śmierci Miloševicia, a jedynie nasiliła. Już w poprzednim programie z 2003 r. socjaliści domagali się jego likwidacji⁴⁷. W innym miejscu z kolei podkreślają, iż integracja z UE nie może być całkowicie bezwarunkowa ze strony Serbii⁴⁸. W nowym programie, przyjętym w 2010 r., czyli po przejściu socjalistów do obozu prounijnego, stanowisko partii stało się wyraźnie prointegracyjne, a oskarżenia pod adresem ICTY znikły.

Ciekawy przykład stanowią też dokumenty programowe SRS, która w kampaniach z 2007 i 2008 r. zajmowała, w zależności od potrzeb, cztery różne pozycje. Oczywiście

⁴³ DSS, *Zašto Srbija a ne Evropska unija*, 15 III 2012, s. 125.

⁴⁴ *Tamże*, s. 15-16.

⁴⁵ Z tej perspektywy dziwny wydaje się też kilkuletni sojusz z narodowcami Koštunicy Nowej Serbii (NS) Velimira Ilicia, która dla odmiany w programie z 2005 r. postulowała *transformację Unii ze społeczeństwa gospodarczego w polityczne*.

⁴⁶ SPS, *Odlučno za Srbiju. Programska deklaracija sedmog kongresa SPS*, XI 2006, s. 5, 23.

⁴⁷ SPS, *Odgovornost za budućnost. Deklaracija šestog kongresa SPS*, 18 I 2003, s. 29.

⁴⁸ SPS, *Odlučno za Srbiju...*, s. 9.

w żadnej wejście do UE nie było zdefiniowane jako oficjalny cel ugrupowania, jednak „natężenie niechęci” można uszeregować od programu Tomislava Nikolicia z 2004 r., w którym stwierdzał on, iż Serbia powinna być reprezentowana w Europie i na świecie (co można jednak odbierać jako nieco zakamuflowany sygnał chęci zbliżenia z UE), przez stary *Program w 100 punktach* z 1996 r., definiujący jako główny cel radykałów budowę Wielkiej Serbii (co według przewodniczącego partii rzekomo nie narusza podstawowych zasad demokracji), po najbardziej radykalny *Polityczny testament Vojislava Šešelja*, napisany przez przewodniczącego SRS jesienią 2006 r. podczas strajku głodowego w haskim areszcie. Šešelj zaleca w nim swoim zwolennikom *ostre sprzeciwienie się wejściu Serbii do UE i NATO, z uwagi na fakt, iż w organizacjach tych skupieni są tradycyjni serbscy nieprzyjaciele*.

Jak wspominałam, za prounijne ugrupowanie uchodzi też powstała w 2008 r., w wyniku rozłamu w obozie radykałów, Serbska Partia Postępowa, której (co jest nawet fenomenem w skali bardzo słabo zinstytucjonalizowanego, a przez to wciąż niestabilnego systemu partyjnego Serbii) trzy lata po założeniu udało się wygrać wybory parlamentarne i utworzyć rząd. Choć program wyborczy przedstawiony przez postępowców przed wyborami w 2012 r. (i zdjęty ze strony zaraz po nich!) przynajmniej na poziomie deklaratywnym wyglądał na silnie zeuropeizowany – przywoływali oni UE aż w pięćdziesięciu sześciu różnych jego fragmentach, co stanowi absolutny rekord wśród serbskich ugrupowań – jednocześnie w latach 2008-2012 partia ta nie poparła w głosowaniach w Skupstzinie żadnej ustawy, której przyjęcie jest warunkiem integracji z UE⁴⁹.

Tabela 3. Miejsce poświęcone UE w programach serbskich partii po demokratycznym przełomie*

Wybo- ry Partia	2003	2007	2008	2012
LDP	(powstała w listopadzie 2005 r.)	18 zdań, w tym 3 w rozdz. poświęconym kwestiom bezpieczeństwa i 5 w rozdz. poświęconym polityce zagranicznej i integracji europejskiej [60 s.]	3 zdania (ważny element programu: podpisanie SAA) [8 s.]	17 zdań, w tym 2 w rozdz. <i>Europa nie jest wyłącznie bankomatem dającym dostęp do funduszy europejskich</i> , 4 w rozdz. <i>Zwrot w ekonomii</i> (program koalicji <i>Preokret</i>) [29 s.]

* Obliczenia uwzględniają zarówno specjalne fragmenty programów *explicite* poświęcone Unii Europejskiej i zjawisku integracji europejskiej, jak i wzmianki poświęcone UE (oraz politykom sektorowym) w pozostałych częściach programów.

⁴⁹ V. Goati, *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Beograd 2013, s. 99; V. Pavlović, *Civilno društvo, partije i izbori*, „Politički Život. Časopis za analizu politike” 2012, nr 5, s. 13.

Wybo- ry Partia	2003	2007	2008	2012
DS	6 zdań, w tym po 1 we <i>Wstępie</i> i w rozdz. <i>Nasze podstawowe przekonania programowe</i> , 3 zdania (1 akapit) w rozdz. <i>Integracje europejskie</i> [27 s.]	10 zdań: 1 – <i>Wstęp</i> , 1 – polityka handlowa, 1 – system edukacji, 1 – system ochrony zdrowia, 2 – autonomiczna prowincja Wojwodina, 1 – efektywne prawodawstwo, 2 – wzmocniona pozycja Serbii. Ponadto odrębny rozdz. – 11 akapitów – poświęcony integracji z UE: <i>Razem za europejską Serbię</i> [124 s.]	Program z 2007 r.	18 zdań, w tym 4 w rozdz. <i>Zachowanie terytorialnej integralności i zrównoważona polityka zagraniczna</i> , 3 w rozdz. <i>Wzmocnienie demokratycznych instytucji</i> ; po 2 we <i>Wstępie</i> oraz rozdz. <i>Budowa infrastruktury i Zwiększenie importu</i> ; po 1 w rozdz.: <i>Walka o miejsca pracy</i> , <i>Wsparcie małych przedsiębiorstw</i> , <i>Zwiększenie przyrostu naturalnego</i> , <i>Poprawa warunków życia</i> , <i>Edukacja</i> , <i>Zdrowie</i> , <i>Efektywne sądownictwo</i> [36 s.]
G17 Plus	23 zdania, w tym 6 (3 akapity) w podrozdz. <i>Powrót do świata finansów</i> , 1 we <i>Wstępie</i> , 2 w rozdz. <i>Niespełnione oczekiwania</i> (o koalicji DOS), 8 w rozdz. <i>Suwerenna Serbia w Unii Europejskiej</i> , w jego ramach dodatkowo odrębny podrozdz. <i>Serbia w Unii Europejskiej</i> – 4 akapity; 4 zd. w rozdz. <i>Polityka gospodarcza nowego rządu</i> , 2 zd. w rozdz. <i>Walka przeciwko korupcji i przestępczości</i> [54 s.]	15 zdań, m.in. w rozdz. poświęconych regionalnej stabilizacji, tworzeniu konstytucji, multikulturowości Wojwodiny, przyszłej roli Serbii na Bałkanach, bezpieczeństwu (policji), budownictwu, telekomunikacji, walce z ubóstwem, oświacie, zdrowiu. Dodatkowo odrębny podrozdz. <i>Serbia w Unii Europejskiej</i> – 4 akapity [43 s.]	Bd.	6 zdań: 5 zdań (2 akapity) w rozdz. <i>Europa</i> , 1 w rozdz. <i>Ekonomia</i> (program koalicji URS) [4 s.]
SNS		(powstała w październiku 2008 r.)	1 zdanie (celem SNS wejście do UE i utrzymanie Kosowa) [3 s.]	56 zdań, w tym 4 zd. (2 akapity) w rozdz. <i>Serbia w Europie</i> , najwięcej w rozdz. poświęconych gospodarce i służbie zdrowia [137 s.]

Wybo- ry Partia	2003	2007	2008	2012
SPS	11 zdań, w tym 2 w rozdz. <i>Miejsce naszego kraju w Europie i świecie – Europa szansą dla Serbii</i> , 3 w rozdz. <i>Serbia dzisiaj – ocena sytuacji</i> , 3 w rozdz. <i>Problemy społeczeństwa i państwa</i> , po 2 w rozdz. <i>Wies i rolnictwo i Walka z ubóstwem</i> [41 s.]	17 zdań, w tym 4 w rozdz. <i>Polityka bezpieczeństwa społecznego w państwach członkowskich UE</i> , 3 zd. w rozdz. <i>Rolnictwo</i> , po 2 w rozdz. poświęconym zdrowiu i podsumowaniu, zawierającym główne cele partii [45 s.]	Program przyjęty na siódmym kongresie SPS w styczniu 2006 r.; 17 zd./45 s.	18 zdań, w tym 5 w rozdz. <i>Cele i strategia rozwoju gospodarczego</i> , po 1 poświęconym rynkowi pracy, związkom zawodowym, rozwojowi wsi, systemowi podatkowemu, systemowi emerytalnemu, polityce ekologicznej, regionalizacji, prawom człowieka, wzmocnieniu instytucji oraz aktywnemu włączeniu się EU w rozwiązanie problemu Kosowa. Dodatkowo odrębny rozdz. <i>Unia Europejska</i> – 2 akapity [49 s.]
SRS	wcale [6 akapitów]	<i>Program w 100 punktach</i> (1996) wcale <i>Prezydencki program Tomislava Nikolicia</i> (2004) wcale [10 akapitów] <i>Wyjściowe punkty programu społeczno-ekonomicznego SRS</i> (2006) wcale [7 s.] <i>Polityczny testament Vojislava Šešelja</i> (2006) 1 zdanie [7 zdań]		wcale [79 s.]
DSS	4 zdania, 2 w rozdz. <i>System gospodarczy i polityka ekonomiczna</i> oraz po 1 w rozdz. <i>Rolnictwo i Leśnictwo</i> [34 s.]	4 zdania, po 1 o PSS, systemie energetycznym, małych i średnich przedsiębiorstwach oraz przeniesieniu kompetencji sądów i prokuratur wojskowych do organów sądownictwa cywilnego [21 s.]	4 zdania, po jednym we <i>Wstępie</i> oraz rozdz. <i>Polityka zagraniczna, Rolnictwo, Środowisko</i> [63 s.]	11 akapitów + 4 zdania, w tym 10 akapitów w rozdz. <i>Stosunki Serbii i UE</i> , 1 akapit w rozdz. <i>Kosowo i Metochia jako punkt zwrotny</i> . W rzeczywistości program łączy 2 dokumenty, tj. program z 2007 r. oraz wywiad-rzekę z V. Koštunicą <i>Dla czego Serbia a nie Unia Europejska</i> [całość: 184 s.]

Źródła: LDP, *Drugačija Srbija*, 7 IV 2007; LDP, *Širi dalje* (PW), IV 2008; Koalicija Preokret (LDP, SPO), *Preokret*, I 2012; DS, *Vreme je za novi program*, 5-6 X 2001; DS, *Izborni program DS 2007 – Za bolji život*, 2006; DS, *Program za bolji život 2012.–2016.*, BG 2012; G17 Plus, *Novi program za novu Vladu*, XI 2003; G17 Plus, *Program G17 Plus*, 28 III 2004; URS, *Programska deklaracija*, 2011; SNS, *Deset principa delovanja naprednjaka*, 10 X 2008; SNS, *Bela knjiga. Programom do promena*, X 2011; SPS, *Odgovornost za budućnost. Deklaracija šestog kongresa SPS*, 18 I 2003; SPS, *Odlučno za Srbiju. Programska deklaracija sedmog kongresa SPS*, XI 2006; SPS, *Program Socijalističke partije Srbije usvojen na 8. Kongresu SPS*, 11 XII 2010; SRS, *Program u 100 tačaka*, 1996; SRS, *Izborni program SRS 2003*, 2003; *Predsednički program Tomislava Nikolića*, 2004; SRS, *Polazne tačke socijalno-ekonomskog programa Srpske radikalne stranke*, 2006; V. Šešelj, *Politički testament*, 2006; SRS, *Program Srpske radikalne stranke*, 23 X 2009; DSS, *Program Demokratske partije Srbije*, V 2001; DSS, *Hiljadu dana vlade Vojislava Koštunice*, 2006; DSS, *Politička načela*, 14 X 2007; DSS, *Zašto Srbija a ne Evropska unija*, 15 III 2012.

Również śledząc zmiany programowe chorwackich partii, których ilościowy wymiar zilustrowano w tabeli 4, należy zwrócić uwagę na kilka kwestii. Zdecydowanie prounijne nastawienie IDS czy HNS, zauważone już przez Benoit i Lavera, jest trwałą cechą tych ugrupowań. HNS nie tylko od lat poświęca relatywnie najwięcej miejsca spośród chorwackich ugrupowań (biorąc pod uwagę długość dokumentów) kwestiom dotyczącym Unii, jej poszczególnych polityk sektorowych czy znaczeniu integracji europejskiej dla rozwoju Chorwacji, lecz dodatkowo – co nie jest moją odosobnioną opinią – wzmianki te są najbardziej merytoryczne⁵⁰. Stara się ona bowiem nie tylko zdefiniować chorwackie problemy na drodze do członkostwa, ale też (wprawdzie czasem na nieco ogólniejszym poziomie) wskazać środki, które należy podjąć, aby je rozwiązać. Przy czym HNS stale podkreśla, iż reformy podjęte w związku z integracją nie służą wyłącznie uzyskaniu członkostwa w UE (i z pewnością nie skończą się z chwilą akcesji), ale przede wszystkim mają na celu modernizację i rozwój państwa⁵¹.

Ciekawe jest z kolei porównanie strategii związanych z integracją przyjętych przez socjaldemokratyczną SDP i chadecką HDZ. Choć na początku nowego stulecia to SDP była odbierana przez wyborców i ekspertów SDP jako bardziej proeuropejska, HDZ znacznie częściej „wykorzystywała Unię” w programach wyborczych. Dla przykładu, choć wniosek o członkostwo w UE w 2003 r. złożył SDP-owski premier Ivica Račan, w przeprowadzonych parę miesięcy później wyborach parlamentarnych to HDZ starała się – zresztą, jak pokazały ich wyniki, skutecznie – przedstawić się jako formacja silnie prounijna⁵². Jest to o tyle ciekawe, iż po przegranej w poprzednim cyklu wyborczym w 2000 r. HDZ przez następnych kilka miesięcy organizowała bądź współorganizowała różne antyrządowe demonstracje, w których nawoływała do obalenia nowych władz. Decydujące dla zmiany jej strategii były dwa wydarzenia: wspomniany już szczyt Rady Europejskiej w Salonikach w czerwcu 2003 r. oraz podjęcie przez HDZ współpracy z Europejską Partią Ludową (EPP), o czym jeszcze będzie mowa. W kampanii przed ostatnimi w wyborami parlamentarnymi w 2011 r. programy obu tych formacji były silnie proeuropejskie, a wzmianki o Unii, konieczności dostosowania pojedynczych po-

⁵⁰ B. Klepač Pogrmilović, *Europeanization...*, s. 112.

⁵¹ HNS, *Program Hrvatske narodne stranke – Liberalni demokrati 2008-2012.*, 2008, s. 10-11.

⁵² D. Lalić, S. Kunac, *Izborne kampanje u Hrvatskoj. Dvije studije o tri izborna nadmetanja*, Zagreb 2010, s. 48.

lityk sektorowych do stawianych przezeń wymogów, ale też podkreślanie korzyści płynących dla Chorwacji z integracji – i to nie tylko gospodarczych – nader częste. W obu pojawił się także odrębny rozdział (co wciąż nie jest zjawiskiem powszechnym wśród partii badanych państw) poświęcony członkostwu Chorwacji w UE. Natomiast wyraźną różnicą w programach był fakt, iż SDP częściej przywoływała Unię w sekcjach poświęconych szeroko rozumianej integracji gospodarczej, co zresztą według badacza europeizacji programów partyjnych Paula Penningsa od lat stanowi pewną ogólną tendencję⁵³. HDZ poza podkreślaniem gospodarczych korzyści płynących z integracji starała się też uspokoić swoich wyborców, iż wejście do UE nie oznacza utraty tożsamości narodowej, a wręcz przeciwnie. Podkreślała, iż UE dysponuje szeregiem instrumentów pozwalających nie tylko tę tożsamość zachować, ale też rozwijać i propagować, czemu służą na przykład unijne inicjatywy mające na celu wspieranie ochrony kulturowego dziedzictwa państw członkowskich⁵⁴.

Także w programie najmłodszego ugrupowania na chorwackiej scenie partyjnej, Chorwackich Laburzystów – Partii Pracy (HL), wzmianki o Unii dominowały w sekcjach poświęconych gospodarce. Ponadto choć określa się ich mianem eurosceptyków (sami raczej nazywają się eurorealistami), byli oni rekordzistami pod względem ich liczby. Laburzyści popierają integrację gospodarczą z Unią, jednak podkreślają, że aby Chorwacja rzeczywiście mogła czerpać z niej korzyści, nie wystarczy sam akt akcesji do UE, potrzebne są głębokie reformy ekonomiczne, m.in. systemu podatkowego. Krytykowali też chorwackie władze za bezkrytyczny *downloading* europejskiego prawodawstwa, dodatkowo często w bardzo słabych tłumaczeniach.

O widocznej zmianie identyfikacji programowej w kwestiach europejskich możemy z kolei mówić w przypadku HSS, której stanowisko przed 2011 r. cechowało się mniejszym lub większym eurosceptycyzmem. W programie z 2007 r. ugrupowanie to nakazywało rządowi domaganie się od UE zagwarantowania Chorwacji dwunastoletniego okresu przejściowego na zakup ziem rolnych przez obcokrajowców. W nowym programie HSS traktuje Unię jako ważny punkt odniesienia przy podejmowaniu reform gospodarczych oraz podkreśla jej wpływ (a w zasadzie wpływ unijnych funduszy) na rozwój zacofanych gospodarek środkowoeuropejskich.

Trudno natomiast szczegółowo analizować stosunek do integracji reprezentującej mniejszość serbską w Chorwacji SDSS – która odegrała ważną rolę przy tworzeniu koalicji rządzącej po wyborach w 2007 r. – zamieszczone w jej programie wzmianki dotyczące Unii są bowiem nader rzadkie i bardzo ogólne, zwykle ograniczają się do deklaracji, iż partia popiera chorwackie starania o akcesję. Przyczyn tej sytuacji można upatrywać w jej specyficznym charakterze, zorientowanym na zabezpieczenie praw mniejszości.

⁵³ P. Pennings, *An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960-2003*, „European Union Politics” 2006, Vol. 7, nr 2, s. 258, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/1465116506063716>.

⁵⁴ Wypada dodać, iż w wyborach z 2011 r. HDZ startowała samodzielnie, zaś SDP stała na czele „lewicowej” tzw. Kukuryku Koalicji (nazwa pochodzi od nazwy restauracji, w której podjęto decyzję o jej utworzeniu), posiadającej wspólny program. W jej skład, poza SDP, weszły silnie prounijne HNS i IDS oraz Chorwacka Partia Emerytów (HSU), wcześniej współrządzająca z HDZ.

Tabela 4. Miejsce poświęcone UE w programach chorwackich partii po demokratycznym przełomie*

Wybo- ry Partia	2003	2007	2011
HNS	29 akapitów [5 s.]	153 zdania, w tym 65 w rozdz. <i>Z chorwackiego pola na europejski stół</i> , w jego ramach dodatkowo podrozdz. <i>EU i jej rolnictwo</i> – 7 akapitów, 74 zd. w rozdz. <i>Chorwackie reformy wg europejskich standardów</i> [115 s.]	6 zdań plus odrębny rozdz. <i>Chorwacja i EU</i> (8 akapitów) [11 s.]
SDP	2 zdania plus rozdz. <i>Europa już tu jest</i> (1 akapit), w tym 1 zd. (wejście do UE jako jeden z celów rządu) oraz 1 poświęcone kwestii wzmocnienia ochrony granic po akcesji plus [9 s.]	9 zdań plus rozdz. <i>Europa w Chorwacji – Chorwacja w Europie</i> (3 akapity) [48 s.]	Kukuriku koalicja <i>Plan 21</i> – 78 zdań, w tym m.in. 14 w rozdz. <i>Rozwój regionalny i korzystanie z funduszy UE</i> , 9 – <i>Rolnictwo</i> , 8 – <i>Turystyka</i> , 4 – <i>Ochrona środowiska</i> , 3 – <i>Nauka i edukacja</i> , 5 – <i>Młodzi</i> , 5 – <i>Sądownictwo</i> , 7 – <i>Decentralizacja</i> . Poza tym rozdział <i>Członkostwo w Unii Europejskiej</i> (14 akapitów) i 11 akapitów w rozdz. <i>Polityka zagraniczna</i> , m.in. o wsparciu na drodze do UE pozostałych państw postjugosłowiańskich [46 s.]
HDZ	32 zdania plus podrozdz. <i>Priorytety UE i NATO</i> (w rozdz. <i>Polityka zagraniczna</i>) 6 z 10 akapitów rzeczywiście poświęconych UE i NATO; wśród zdań 3 we <i>Wstępie</i> , 2 dotyczące wsparcia rolnictwa, 2 – ochrony środowiska i Adriatyku, 3 – kultury, 2 – służby zdrowia [59 s.]	39 zdań, m.in. po 5 w rozdz. <i>Polityka zagraniczna i Sprawy wewnętrzne</i> , pozostałe dotyczą energii, polityki morskiej, kilkakrotnie funduszy europejskich, walki z korupcją, budowy i wzmocnienia instytucji [110 s.]	70 zdań, w tym 11 we <i>Wstępie</i> , 27 w rozdz. <i>Gospodarka, wzrost, oszczędności, zatrudnienie</i> , 5 w rozdz. <i>Państwo sprawiedliwości społecznej i chrześcijańskich wartości</i> , 4 w podrozdz. <i>Obrona i bezpieczeństwo</i> , 23 w rozdz. <i>Różnorodność żupanii, ochrona krajobrazu, przyroda i dziedzictwo kulturowe</i> (z czego 11 dotyczy rozwoju regionalnego i funduszu UE, 2 – turystyki, 4 – rolnictwa, 6 – dziedzictwa kulturowego). Dodatkowo odrębny podrozdz. <i>Odpowiedzialny i zaangażowany członek Unii Europejskiej – Chorwacja</i> (15 – raczej krótkich – akapitów) [69 s.]

* Obliczenia uwzględniają zarówno specjalne fragmenty programów *explicite* poświęcone Unii Europejskiej i zjawisku integracji europejskiej, jak i wzmianki poświęcone UE (oraz politykom sektorowym) w pozostałych częściach programów.

Wybo- ry Partia	2003	2007	2011
IDS	wcale (wspomniane są za to „standardy krajów zachodnio-europejskich” i koncepcja „Europy regionów”) [12 s.]	9 akapitów w rozdz. <i>Za Unię Europejską, NATO i współpracę międzynarodową</i> [18 s.]	Deklaracja programowa (1991)/ <i>Plan 21</i>
HSS	11 zdań (m.in. podatki, fundusze, ochrona środowiska, żywność ekologiczna, rolnictwo, wsparcie budżetowe dla rolników na wzór europejski) [73 s.]	12 zdań, w tym 3 we <i>Wstępie</i> , 4 w rozdz. <i>Polityka zagraniczna i procesy integracyjne</i> , po 1 – <i>Ochrona interesów narodowych, Zdrowie, Funkcjonowanie państwa prawa, Komunikacja, Nauka i edukacja</i> (Program koalicji HSS-HSLS-PGS) [24 s.]	24 zdania, w tym 3 – <i>Wstęp</i> , 5 – rozdz. <i>Gospodarka, przedsiębiorczość, finanse</i> , 4 dotyczące rybołówstwa, 3 – lasów, 3 – rolnictwa, 2 – spraw zagranicznych. Odrębny rozdz. <i>Korzystanie ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego</i> (3 akapity) (2012) [24 s.]
HSP	1 zdanie	17 zdań, w tym 10 w rozdz. <i>Program polityki społecznej</i> , po 1 w rozdz. <i>Rolnictwo i Program ochrony środowiska</i> , 4 w rozdz. <i>Polityka zagraniczna</i> plus podrozdział <i>Chorwacja i EU</i> (2 akapity) [27 s.]	wcale [2 s.]
SDSS	bd.	wcale [10 s.]	4 zdania [8 s.]
Hrvatski laburisti		powstała w 2010 r.	82 zdania, w tym 33 poświęcone systemowi podatkowemu, 11 – służbie zdrowia, 8 – sądownictwu, 9 – rolnictwu, 7 – energetyce, 4 – gospodarce, 2 – zarządzaniu przedsiębiorstwami publicznymi i 2 – polityce transportowej [118 s.]

Źródła: HNS, *U Europu s HNS-om*, 2003; HNS, *Programi HNS-a. Radna verzija*, 2007; HNS, *Program Hrvatske narodne stranke – Liberalni demokrati 2008-2012.*, 2008; SDP, *Izborni program Socijaldemokratske partije Hrvatske*, 2003; SDP, *Izborni program SDP-a 2007. Nova snaga*, 2007; Kukuriku koalicija (SDP-HNS-IDS-HSU), *Plan 21*, 23 XI 2011; HDZ, *Pokrenimo Hrvatsku. Izborni program HDZ-a 2003*, 1 XI 2003; HDZ, *Idemo dalje. HDZ izborni program 2007.-2011.*, 2007; HDZ, *Čuvajmo Hrvatsku. Izbrni program 2011.-2015.*, 2011; IDS, *Programska deklaracija Istarskog demokratskog sabora*, 1991; IDS, *100 za IDS. Izborni program 2007*, 2007; HSS, *Izborni program HSS-a. Projekt razvoja Hrvatske*, X 2003; HSS-HSLS-PGS, *Izborni program. Pošteno i odgovorno na dobrobit svih građana Hrvatske*, 2007; HSS, *Osnovne odrednice programa HSS-a 2012.-2016.*, 2012; HSP, *Hrvatska desnica za novo stoljeće. Programska deklaracija*, 24 II 2001; HSP, *Nova stranica Hrvatske. Volim Hrvatsku*, 2007; HSP, *Deklaracija VII Konvencije HSP-a*, 20 IX 2009; SDSS, *Program Samostalne demokratske srpske stranke 2005*, 2005; SDSS, *Izborni program 2011. Za Hrvatsku jednakosti*, 2011; Hrvatski laburisti – stranka rada, *Spasite svoj glas*, 2010.

WPLYW INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ NA ZMIANY WZORCÓW KOALICYJNYCH

Jak zauważyli Lewis i Enyedi, europeizacja częściej niż na format systemu wpływa na jego mechanizmy, m.in. poprzez ograniczenie możliwości wyboru potencjalnych partnerów koalicyjnych dla partii mainstreamowych⁵⁵. W przypadku badanych państw ich konstatacja wydaje się niezwykle trafna w odniesieniu do Serbii, sygnały wysłane ze strony unijnych władz po 2000 r. – zarówno podczas kampanii wyborczych, jak i negocjacji w sprawie powołania rządu – miały bowiem znaczący wpływ na ostateczny kształt rządzących koalicji. Natomiast w przypadku Chorwacji w badanym okresie tylko raz, w 2003 r., zastosowano podobne upomnienia, gdy lider zwycięskiej HDZ Ivo Sanader podjął rozmowy o utworzeniu koalicji z eurosceptyczną HSP, z których zresztą szybko się wycofał. W dalszej analizie ograniczę się do trzech znamiennych przykładów: rozmów dotyczących powołania rządów Serbii po wyborach w 2007, 2008 i 2012 r.

W czasie negocjacji w 2007 r. partia Vojislava Koštunicy, DSS, mimo że oficjalnie wspierała jeszcze ideę integracji europejskiej, chcąc zagwarantować swemu przewodniczącemu tekę premiera, zaszantażowała niechętnych temu pomysłowi demokratów Tadicia (teoretycznie zajmujących silniejszą pozycję w przyszłej koalicji) i poparła kandydaturę Tomislava Nikolicia (wówczas jeszcze reprezentującego radykalną antyunijną SRS, która *de facto* wygrała wybory) na stanowisko marszałka parlamentu. Strategia narodowców została zdecydowanie skrytykowana zarówno przez władze Unii, jak i Radę Europy, ostrzegające serbskich polityków przed zaprzepaszczeniem szansy na integrację z UE. Zaraz po jego wyborze Komisja Europejska oświadczyła, iż z rzekomo technicznych powodów zostaje zawieszone podpisanie porozumienia w sprawie ułatwień wizowych dla Serbów, a Rada Europy nie zgodziła się na mające nastąpić za kilka dni wciągnięcie na maszt przed Skupsztiną flagi tej organizacji, w związku z objęciem w niej rotacyjnego przewodnictwa przez Serbię. Ponadto DSS, mająca status ugrupowania stowarzyszonego z Europejską Partią Ludową (EPP), dostała ostrzeżenie od jej ówczesnego lidera Wilfrieda Martensa, że jeśli nie zmieni swojej decyzji, może zostać z niej usunięta. Ostatecznie po tygodniu Nikolić stracił funkcję, a narodowcy powołali rząd z przypartymi do muru demokratami, którzy oddali im tekę premiera.

Koalicja ta okazała się jednak bardzo nietrwała, a kolejne wybory parlamentarne odbyły się w maju 2008 r. Z uwagi na fakt, iż zostały one przeprowadzone niepełna trzy miesiące po jednostronnym ogłoszeniu niepodległości przez Kosowo (w serbskim porządku prawnym wciąż pozostające prowincją autonomiczną w ramach Serbii), a podczas kampanii wyborczej władze Unii, wspierając ugrupowania prodemokratyczne i prounijne, zdecydowały się na podpisanie SAA (i natychmia-

⁵⁵ Z. Enyedi, P.G. Lewis, *The Impact of the European Union on Party Politics in Central and Eastern Europe*, [w:] *The European Union and Party Politics in Central...*, s. 249.

stowe zamrożenie ich wejścia w życie – *sic!*), wyborcza rywalizacja toczyła się między dwoma obozami: antyeuropejskim, dla którego Kosowo stanowiło serce Serbii, a jego utrzymanie było ważniejsze od integracji z UE, i prodemokratycznego, zdolnego do mniejszych bądź większych ustępstw w kwestii „autonomii” Kosowa na rzecz pogłębienia integracji. Mimo iż w wyborach zwycięzcą był prodemokratyczny blok przewodzony przez koalicję Za Europejską Serbię, na której czele stała DS, początkowo rozmowy o utworzeniu rządu prowadziły partie tzw. bloku antyeuropejskiego: SRS, DSS i SPS. Władze UE kolejny raz ostrzegały wówczas serbskich polityków, iż powołanie takiej koalicji będzie skutkowało zablokowaniem integracji, a EPP znowu groziła narodowcom Koštunicy usunięciem z jej szeregów. W toku rozmów lider socjalistów Ivica Dačić zdecydował się jednak na zmianę strategii i SPS dość niespodziewanie przeszła do obozu prodemokratycznego, tworząc rząd z DS. Natomiast w październiku SRS opuściła frakcja Tomislava Nikolicia, który założył nową – oficjalnie proeuropejską – formację SNS.

Przy czym choć w takich sytuacjach politycy zwykle starają się przedstawić swoje decyzje społeczeństwu jako efekt uświadomienia sobie znaczenia integracji z UE dla rozwoju państwa, w rzeczywistości ich motywacja bywa bardziej przyziemna, a wręcz oportunistyczna. Jak zauważa Vladimir Goati, znaczący wpływ na decyzję Nikolicia miały sygnały permanentnego lekceważenia go przez oficjalnego lidera radykałów Vojislava Šešelja (od 2003 r. przebywającego w więzieniu w Scheveningen), który np. domagał się, aby w razie powołania rządu SRS-DSS-SPS Nikolić oddał tekę premiera Koštunicy. Sam Nikolić po wyborach w 2008 r. stwierdził natomiast, iż *mimo 18 lat zajmowania się polityką ani on, ani SRS nie są w stanie nikomu zapewnić pracy*. Zaś zajmowanie przez radykałów antyunijnej pozycji w sytuacji, gdy większość obywateli popierała integrację, przesądziło według niego o porażce, jaką poniósł w przeprowadzonych w tym samym roku wyborach prezydenckich⁵⁶. Z kolei koalicjant socjalistów Dačića – Dragan Marković Palma, lider Zjednoczonej Serbii (JS), partii założonej w latach 90. przez wojennego watażkę i przywódcę paramilitarnych bojówek Željka Ražnatovicia Arkanę, tłumacząc chwaloną przez zachodnich polityków zmianę ideową współtworzonej przez niego koalicji, zaślanał stwierdzeniem: *patriotyzmu nie należesz do traktora*⁵⁷.

Dla odmiany po wyborach w 2012 r. doszło do znaczącej zmiany strategii ze strony UE, w poprzednich elekcjach – jak starałam się pokazać – odgrywającej rolę relevantnego weto-gracza. Tym razem unijni politycy dawali wyraźne sygnały, iż są w stanie zaakceptować każdą wyłonioną po wyborach koalicję, gdyż pierwszy raz od 2000 r. wszystkie partie liczące się w grze o rządowe posady zaliczane były do formacji proeuropejskich⁵⁸.

⁵⁶ V. Goati, *Izbiri u Srbiji i Crnoj Gori...*, s. 93.

⁵⁷ D. Grujić, *Portret savremenika – Dragan Marković Palma, opet. Ja sam čovjek iz života*, „Vreme” 2011, 11 VIII, nr 1075, s. 18.

⁵⁸ D. Mikucka-Wójtowicz, *Serbskie wybory parlamentarne 6 maja 2012 roku jako część wielkiego wyborczego maratonu*, „Studia Polityczne” 2013, nr 31, s. 271-272.

WSPÓŁPRACA EUROPEJSKA SERBSKICH I CHORWACKICH PARTII POLITYCZNYCH ORAZ JEJ (ZNIKOMY) WPŁYW NA WEWNĘTRZNE STRUKTURY PARTII

Właściwie, co widać w tabeli 5, w przypadku większości analizowanych ugrupowań można mówić o występowaniu zjawiska określonego przez Fink-Hafner mianem *europiejskiej socjalizacji partii narodowych/elit partii narodowych*⁵⁹, a więc utrzymywaniu przez nie związków z ponadnarodowymi organizacjami partyjnymi. Wstępne wyniki badań, prowadzonych przeze mnie w listopadzie 2013 r. w Chorwacji, pokazały jednak, iż na razie współpraca ta niezwykle rzadko przekłada się na wprowadzenie formalnych zmian w wewnętrznych strukturach partii⁶⁰. Przykładem tego jest fakt, iż choć większość chorwackich ugrupowań faktycznie ustanowiła stanowisko sekretarza odpowiedzialnego za kontakty międzynarodowe (nie mają go HL i SDSS), obejmujące utrzymywanie współpracy z tzw. partiami siostrzanymi z innych państw europejskich czy też europartiami oraz reprezentującymi je frakcjami w Parlamencie Europejskim, funkcje te zazwyczaj nie zostały formalnie zinstytucjonalizowane, czyli np. wprowadzone do partyjnych statutów. Ponadto część sekretarzy pełni je „społecznie” (HSS, HNS), łącząc je np. z parlamentarnym mandatem (HNS), inni profesjonalnie (SDP, HSLS), czyli są oficjalnie zatrudnieni przez partie.

Tabela 5. Europejska współpraca serbskich i chorwackich partii politycznych*

Serbskie partie	Grupa w PE	Europartia
Partia Liberalno-Demokratyczna (LDP)	Nie dotyczy	Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE, dawniej ELDR) – pełnoprawny członek
Partia Demokratyczna (DS)		Partia Europejskich Socjalistów (PES) – ugrupowanie stowarzyszone
G17 Plus/Zjednoczone Regiony Serbii		Europejska Partia Ludowa (EPP) – ugrupowanie stowarzyszone
Serbska Partia Postępowa (SNS)		Europejska Partia Ludowa (EPP) – aplikowała o członkostwo
Socjalistyczna Partia Serbii (SPS)		Partia Europejskich Socjalistów (PES) – aplikowała o członkostwo
Demokratyczna Partia Serbii (DSS)		Europejska Partia Ludowa (EPP) – ugrupowanie stowarzyszone (do 23 II 2012 r.)
Związek Wojewozińskich Węgrów (SVM)		Europejska Partia Ludowa (EPP) – obserwator

⁵⁹ D. Fink-Hafner, *Factors of Party System Europeanisation...*, s. 40; też, *Europeanization and Party System Mechanics...*, s. 176.

⁶⁰ Badania, przeprowadzone w Zagrzebiu w dniach 12-23 XI 2013 r. i sfinansowane z Dotacji dla Młodych Pracowników Nauki WSMiP UJ, obejmowały wywiady z sekretarzami ds. kontaktów międzynarodowych pięciu chorwackich partii (SDP, HNS, HSS, HSLS i HL).

Chorwackie partie	Grupa w PE – od 1 VII 2013 (łącznie 12 deputowanych)	Europartia
Chorwacka Partia Ludowa (HNS)	-	Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE, dawniej ELDR) – pełnoprawny członek
Socjaldemokratyczna Partia Chorwacji (SDP)	Grupa Postępowego Sojuszu Socjalistów i Demokratów (S&D) – 5 deputowanych	Partia Europejskich Socjalistów (PES) – pełnoprawny członek
Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ)	Grupa Europejskiej Partii Ludowej i Europejskich Demokratów (EPP-ED) – 5 deputowanych	Europejska Partia Ludowa (EPP) – pełnoprawny członek
Demokratyczny Kongres Istrii (IDS)	-	Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE, dawniej ELDR) – pełnoprawny członek
Chorwacka Partia Chłopska (HSS)	-	Europejska Partia Ludowa (EPP) – pełnoprawny członek
Chorwacka Partia Prawa – Ante Starčević (HSP Ante Starčević)	Grupa Europejskich Konserwatystów i Reformatorów (ECRG) – 1 deputowana	-
Chorwaccy Laburzyści – Partia Pracy (HL)	Konfederacyjna Grupa Zjednoczonej Lewicy Europejskiej-Nordycka Zielona Lewica (GUE/NGL) – 1 deputowany	-
Chorwacka Partia Socjalliberalna (HSLS)	-	Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE, dawniej ELDR) – pełnoprawny członek

Źródło: Opracowanie własne na podstawie dokumentów partyjnych.

Innym ciekawym w tym kontekście zagadnieniem jest sformalizowanie roli chorwackich europarlamentarzystów w ramach macierzystych formacji. Z uwagi na fakt, iż od akcesji Chorwacji do UE minęło niespełna pół roku, trudno na razie prognozować, czy dojdzie do jej wzmocnienia. Dotychczas zmiany w statucie wprowadziła jedynie HNS, która w tej chwili nie ma deputowanego w Parlamencie Europejskim. Zgodnie z nimi europarlamentarzyści (podobnie jak deputowani w Saborze) mają *ex officio* wchodzić w skład organów kolegialnych na różnych szczeblach (od kongresu HNS, przez

kongresy wojewódzkie i regionalne, po lokalne zjazdy), ale już nie – przynajmniej na razie – innych kolegialnych organów o charakterze stanowiącym bądź wykonawczym, choć np. krajowi deputowani z urzędu wchodzi w skład Komitetu Centralnego (najwyższego ciała politycznego partii między kongresami). Zmiany pozycji europarlamentarzystów są wprawdzie zapowiadane czy też rozważane przez większość chorwackich ugrupowań, jednak trudno prognozować, czy i kiedy one nastąpią. Jediną partią wyraźnie sprzeciwiającą się tej formie ich uprzywilejowania jest SDP, w której przyjętą praktyką są wybory do wszelkich gremiów decyzyjnych partii.

O ile współpraca z partiami na poziomie europejskim dotychczas nie wpłynęła znacząco na zmiany strukturalne, co najmniej w przypadku kilku ugrupowań miała widoczny efekt socjalizacyjny. Znamiennym przykładem jest HDZ, w której instytucjonalizacji ważną rolę odegrała współpraca z Europejską Partią Ludową, co podkreślał były premier Chorwacji Ivo Sanader⁶¹. Do takich zmian można zaliczyć chociażby: porzucenie przez partię antysystemowych postulatów (charakterystycznych dla niej po przegranych wyborach w 2000 r.), standaryzację programową (m.in. poprzez recepcję części haseł programowych EPP), wyraźny „prounijny zwrot” (premier Sanader, który jeszcze w 2001 r. mówił, że wydawanie bohaterów wojny ojczyznianej ICTY jest niemoralne, dla rozpoczęcia negocjacji z UE „poświęcił” gen. Gotovinę) oraz większą otwartość HDZ na problemy mniejszości, także serbskiej (choć z perspektywy czasu zarzucano premierowi, iż w dużym stopniu miała ona jednak fasadowy charakter), co doprowadziło nawet do zaproszenia po wyborach w 2007 r. reprezentującej ją SDSS w skład rządzącej koalicji. Według części chorwackich publicystów EPP miała też wpływ na „niespodziewaną” dymisję premiera w lipcu 2009 r., który pół roku później został aresztowany i oskarżony m.in. o wzięcie wielomilionowych łapówek oraz finansowanie partii z tajnego funduszu⁶².

Często zdarza się, iż w ramach jednej europartii funkcjonuje kilka ugrupowań z jednego państwa, a ich współpraca może przybierać różne odcienie, na co zwracali uwagę Enyedi i Lewis⁶³. W przypadku EPP integracja w jej ramach HDZ i HSS przełożyła się też na wyraźne zacieśnienie współpracy między nimi na arenie krajowej. Nieco inaczej wygląda sytuacja chorwackich ugrupowań będących członkami Porozumienia Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE), czyli: IDS, HNS i HSLS. Obecnie wyraźnie widać, iż głębsze więzy łączą IDS z HNS (w ostatnich wyborach startujące w ramach jednej koalicji) niż z HSLS, która utraciła parlamentarny status w 2010 r. i od tego czasu udało jej się pokonać barierę reprezentacji jedynie na szczeblu lokalnym. Zdarzają się też sytuacje, gdy jedna z partii krajowych blokuje współpracę z europartią innemu ugrupowaniu. W Serbii fakt niepopierania (czy wręcz blokowania) przez DS starań SPS o uzyskanie statusu obserwatora w ramach Partii Europejskich Socjalistów (PES) – mimo iż tworzyły wówczas trzon rządzącej koalicji – miał negatywny wpływ

⁶¹ I. Sanader, *Transnational Parties in Regional Cooperation: The Impact of the EPP on Central and South-East*, „European View” 2006, nr 3, s. 135-141.

⁶² S. Jurdana, *Pročitajte original: Kako je Sanader ucijenjen usred Bruxellesa*, „Nacional” 2011, 2 II, nr 742.

⁶³ Z. Enyedi, P.G. Lewis, *The Impact of the European Union...*, s. 254-255.

na ich wzajemne stosunki. Czasem podkreślano wręcz, iż działanie to, odebrane przez lidera socjalistów Ivice Dačića jako jeden z przejawów lekceważenia go przez ówczesnego lidera DS Borisa Tadića, przyczyniło się do tego, że po wyborach w 2012 r. Dačić ostatecznie zdecydował się utworzyć rząd z postępowcami z Nikolicia (SNS), zamiast utrzymać dawną koalicję z DS.

Ponadto, podobnie jak w innych państwach środkowoeuropejskich, współpraca z ponadnarodowymi organizacjami partyjnymi nie zawsze przebiega sprawnie i bezproblemowo⁶⁴. W Serbii zdarzył się nawet przypadek jej zerwania. Jak wspominałam, po wyborach parlamentarnych w 2007 i 2008 r. DSS była ostrzegana przez działaczy Europejskiej Partii Ludowej o możliwości jej wykluczenia za „flirt” z radykałami. Kolejny raz takie sygnały EPP wysłała w 2012 r., kiedy narodowcy otwarcie zaczęli kontestować ideę integracji i głosić postulat politycznej neutralności. Po pojawieniu się w mediach informacji o jej prawdopodobnym wyrzuceniu DSS postanowiła uprzedzić ten krok i 23 lutego 2012 r. przyjęła deklarację o opuszczeniu szeregów EPP.

WNIOSKI

Systemy partyjne badanych państw, zwłaszcza Serbii, wciąż charakteryzują się niskim poziomem instytucjonalizacji, a tym samym większą w porównaniu z systemami państw zachodnioeuropejskich otwartością na nowych graczy i niższą stabilnością wzorców rywalizacji, zarówno na arenie wyborczej, jak i koalicyjnej. Tym samym określenie wpływu, jaki wywarł na nie proces europeizacji, jest zadaniem niezwykle trudnym i wymagającym kontynuowania badań. Choć już na tym etapie można wskazać kilka jego przejawów.

Po pierwsze, na przestrzeni badanych trzynastu lat wyraźny jest przyrost miejsca poświęconego przez partie kwestiom europejskim. Przy czym zazwyczaj, mimo iż wzmianki o UE są liczne, charakteryzuje je duży stopień ogólności. Członkostwo w Unii coraz częściej jest przedstawiane – i to zarówno przez aktorów z prawej, jak i lewej strony sceny politycznej – jako priorytetowy cel państwa w polityce międzynarodowej oraz szansa na jego rozwój (modernizację), której nie można przegapić, zaś konkretne unijne polityki sektorowe jako standard, do którego należy dążyć. Unia Europejska staje się więc istotnym punktem odniesienia w partyjnych programach. Choć trzeba zaznaczyć, iż w rzeczywistości wiele z tych deklaracji ma bardzo powierzchowny (czy życzeniowy) – a ich realizacja często wręcz fasadowy – charakter.

Po drugie, członkostwo w UE, często metaforycznie przedstawiane – i to zarówno przez polityków, jak i akademików – jako swoisty „powrót do Europy”, skutkuje wykształceniem się silnie prounijnego (eurocentrycznego) metadyskursu wspólnego dla lewicy i prawicy, wręcz zamazującego podział między nimi⁶⁵. Wśród partii mainstreamowych w obu państwach istnieje obecnie bardzo wyraźny konsensus dotyczący członkostwa

⁶⁴ Tamże, s. 254.

⁶⁵ M. Velikonja, *Evroza...*, s. 121; T. Petrović, *Yuropa...*, s. 90.

w UE. Jedyną kwestią, która w bardziej widoczny sposób je odróżnia, jest fakt, iż partie lewicowe i liberalne silniej akcentują w programach korzyści gospodarcze płynące z członkostwa, zaś konserwatywne dodatkowo starają się rozwiać obawy dręczące ich elektorat (które zresztą nierzadko same wcześniej podsycaly), iż członkostwo w UE jest zagrożeniem dla tożsamości narodowej. Konsens ów prowadzi do wyraźnego spychania poza mainstream ugrupowań antyunijnych (otaczania ich kordonem sanitarnym), co pociąga za sobą dwa istotne skutki. Z jednej strony europeizacja, sprzyjając spadkowi przyzwolenia na radykalizm wśród partii głównego nurtu, prowadzi do często niespodziewanych zmian poglądów w kwestiach europejskich przez ugrupowania dotychczas eurosceptyczne czy nawet antyunijne, które zaczynają zdawać sobie sprawę z tego, iż ich poglądy obniżają czy wręcz pozbawiają je potencjału koalicyjnego. Tym samym zmiana poglądów w kwestiach europejskich w znaczący sposób wpływa na redefinicję istniejących wzorców koalicyjnych. Z drugiej – spadek przyzwolenia na głoszenie antyunijnych postulatów przez partie mainstreamowe nie oznacza, iż postulaty takie w ogóle znikają z przestrzeni politycznej. Zazwyczaj są one przejmowane przez różnego rodzaju ruchy społeczne, zarówno mające aspiracje polityczne (np. skrajnie nacjonalistyczna formacja Wrota w Serbii, która w wyborach parlamentarnych w 2012 r. była bliska osiągnięcia progu wyborczego), jak i nieaspirujące do zdobycia wyborczej legitymizacji, choć cieszące się znaczącym wpływem w społeczeństwie (przez tranzytologów określane m.in. mianem weto-graczy czy nieformalnych sił sprzeciwu), do których możemy zaliczyć chociażby organizacje zrzeszające weteranów tzw. wojny ojczyźnianej w Chorwacji oraz część hierarchów Kościoła katolickiego i Serbskiej Cerkwi Prawosławnej⁶⁶.

Po trzecie, przynajmniej w przypadku kilku relevantnych partii w obu państwach za widoczny przejaw europeizacji możemy uznać wpływ, jaki na ich instytucjonalizację wywarła (bądź wciąż wywiera) współpraca z ponadnarodowymi organizacjami partyjnymi. Przy czym, co podkreślałam, na razie dotyczy on raczej recepcji haseł programowych niż zmian organizacyjnych.

BIBLIOGRAFIA

- Antonić S., *Euroskepticizam kao činilac izbornog opredeljenja*, [w:] *Zašto glasam, kako glasam, ako uopšte glasam. Zbornik radova sa konferencije*, red. Z. Stojiljković, Beograd 2012.
- Batory A., *The Dog that Did Not Bark? Assessing the Impact of the EU on Party Politics in Hungary*, [w:] *Party Politics in Central and Eastern Europe. Does EU Membership Matter?*, red. T. Haughton, London 2011.
- Benoit K., Laver M., *Party Policy in Modern Democracies*, 2006, [online] http://www.tcd.ie/Political_Science/ppmd/PPMD_11apr2006.pdf.
- Carantan B., *Hrvatska, Jugoistočna Europa i Eurospka unija*, [w:] *Politički sustav Europske unije i europeizacija hrvatske politike*, red. D. Grubiša, N. Beširević, H. Špehar, Zagreb 2012, *Politička Misao Politika Evropske Unije*, 1.

⁶⁶ M. Velikonja, *Evroza...*, s. 129-130.

- Dolenec D., *Democratic Institutions and Authoritarian Rule in Southeast Europe*, Colchester 2013, *ECPR Monographs*.
- Dolenec D., *Europeanization as a Democratising Force in Post-communist Europe: Croatia in Comparative Perspective*, „Politička Misao” 2008, Vol. 45, nr 5.
- Enyedi Z., *The Europeanisation of Eastern Central European Party Systems*, „The Net Journal of Political Science” 2007, Vol. 5, nr 1.
- Enyedi Z., Lewis P.G., *The Impact of the European Union on Party Politics in Central and Eastern Europe*, [w:] *The European Union and Party Politics in Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, Z. Mansfeldová, Basingstoke–New York 2006, *Palgrave Studies in European Union Politics*.
- The European Union and Party Politics in Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, Z. Mansfeldová, Basingstoke–New York 2006, *Palgrave Studies in European Union Politics*.
- Europeanising Party Politics? Comparative Perspectives on Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, R. Markowski, Manchester–New York 2011.
- Evropska unija j javno mnjenje u Srbiji* (poseban prilog *Vreme izazova*), „Vreme” 2006, 18 V, nr 803.
- Fink-Hafner D., *Europeanization and Party System Mechanics: Comparing Croatia, Serbia and Montenegro*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802146216>.
- Fink-Hafner D., *Factors of Party System Europeanisation: A Comparison of Croatia, Serbia and Montenegro*, „Politics in Central Europe” 2007, Vol. 3, nr 1-2.
- Fink-Hafner D., Ladrech R., *Introduction: Europeanization and Party Politics in the Territory of Former Yugoslavia*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802145432>.
- Flockhart T., *Europeanization or EU-ization? The Transfer of European Norms across Time and Space*, „Journal of Common Market Studies” 2010, Vol. 48, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5965.2010.02074.x>.
- Goati V., *Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003.*, Beograd 2013.
- Grubiša D., *Hrvatski referendum za Europsku uniju: anatomija zakašnjelog (ne)uspjeha*, „Politička Misao” 2012, Vol. 49, nr 2.
- Grujić D., *Portret savremenika – Dragan Marković Palma, opet. Ja sam čovjek iz života*, „Vreme” 2011, 11 VIII, nr 1075.
- Haughton T., *Driver, Conductor or Fellow Passenger? EU Membership and Party Politics in Central and Eastern Europe*, [w:] *Party Politics in Central and Eastern Europe. Does EU Membership Matter?*, red. tenže, London 2011.
- Jurdana S., *Pročitajte original: Kako je Sanader ucijenjen usred Bruxellesa*, „Nacional” 2011, 2 II, nr 742.
- Kitsechelt H., *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics & Society” 1992, Vol. 20, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0032329292020001003>.
- Klepač Pogrmilović B., *Europeanization of Croatian Political Parties*, „Politička Misao” 2010, Vol. 47, nr 5.
- Komšić J., *Dve decenije potraga za identitetom – partijski programi u postkomunističkoj Srbiji*, [w:] *Partije i izbori u Srbiji. 20 godina*, red. S. Orlović, Beograd 2011.

- Kosowska-Gąstoł B., *Europeizacja partii i systemów partyjnych w Europie Środkowo-Wschodniej – zarys problematyki*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowo-Wschodniej. Dwie dekady doświadczeń*, red. A. Czwolek, M. Nowak-Paralusz, K. Gawron-Tabor, Toruń 2013.
- Ladrech R., *Europeanization and Party Politics: Towards a Framework for Analysis*, „Party Politics” 2002, Vol. 8, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/1354068802008004002>.
- Ladrech R., *Europeanization and Political Parties*, „Living Reviews in European Governance” 2009, Vol. 4, nr 1, [online] <http://dx.doi.org/10.12942/lreg-2009-1>.
- Ladrech R., *Europeanization and the Variable Influence of the EU: National Parties and Party Systems in Western and Eastern Europe*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802145580>.
- Ladrech R., *(Shallow) Europeanisation and Party Instability in Post-communist States: How Changing Constraints Undermine the Development of Stable Partisan Linkages*, [w:] *Europeanising Party Politics? Comparative Perspectives on Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, R. Markowski, Manchester–New York 2011.
- Lalić D., Kunac S., *Izborne kampanje u Hrvatskoj. Dvije studije o tri izborna nadmetanja*, Zagreb 2010.
- Lewis P.G., *The EU and Party Politics in Central and Eastern Europe: Questions and Issues*, [w:] *The European Union and Party Politics in Central and Eastern Europe*, red. P.G. Lewis, Z. Mansfeldová, Basingstoke–New York 2006, *Palgrave Studies in European Union Politics*.
- Lewis P.G., *Europeanisation and Party Politics in Central and Eastern Europe*, Jena 2011, *Mitteilungen*, SFB 580.
- Łakota-Micker M., *Proces akcesji Republiki Chorwacji do Unii Europejskiej*, Wrocław 2011.
- Mainwaring S., Torcal M., *Party System Institutionalization and Party System Theory after the Third Wave of Democratization*, Kellogg Institute, Working Paper #319, IV 2005, [online] <http://nd.edu/~kellogg/publications/workingpapers/WPS/319.pdf>.
- Mair P., *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*, „West European Politics” 2000, Vol. 23, nr 4, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/01402380008425399>.
- Mair P., *Political Parties and Party Systems*, [w:] *Europeanization. New Research Agendas*, red. P. Graziano, M.P. Vink, Basingstoke 2007.
- Mikucka-Wójtowicz D., *Serbskie wybory parlamentarne 6 maja 2012 roku jako część wielkiego wyborczego maratonu*, „Studia Polityczne” 2013, nr 31.
- Mikulova K., „Potemkin Europeanization”? *Dynamics of Party Competition in Poland and Hungary in 1998-2004*, „East European Politics & Societies” 2013, 30 VII, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/0888325413496424/>.
- Olsen J., *The Many Faces of Europeanization*, „Journal of Common Market Studies” 2002, Vol. 40, nr 5, [online] <http://dx.doi.org/10.1111/1468-5965.00403>.
- Orlović S., *Parties and the Party System of Serbia and European Integrations*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 2008, Vol. 10, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1080/14613190802146356>.
- Pacześniak A., *Europeizacja partii politycznych i systemu partyjnego*, [w:] *Europeizacja – mechanizmy, wymiary, efekty*, red. R. Riedel, A. Pacześniak, Toruń 2010.
- Pacześniak A., *Europeizacja polskich partii politycznych – dynamika wielowymiarowego procesu*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowo-Wschodniej. Dwie dekady doświadczeń*, red. A. Czwolek, M. Nowak-Paralusz, K. Gawron-Tabor, Toruń 2013.

- Paczeński A., *Europeizacja polskich partii politycznych – wprowadzenie metodologiczne*, „Przegląd Europejski” 2010, nr 1.
- Pavlović V., *Civilno društvo, partije i izbori*, „Politički Život. Časopis za analizu politike” 2012, nr 5.
- Pennings P., *An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960-2003*, „European Union Politics” 2006, Vol. 7, nr 2, [online] <http://dx.doi.org/10.1177/1465116506063716>.
- Petrović T., *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012, Edicija Reč, 72.
- Poguntke T. i in., *The Europeanization of National Political Parties. Power and Organizational Adaptations*, London–New York 2007, Routledge *Advances in European Politics*, 45.
- Sanader I., *Transnational Parties in Regional Cooperation: The Impact of the EPP on Central and South-East*, „European View” 2006, nr 3.
- Sartori G., *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, t. 1, Cambridge 1976.
- Schimmelfennig F., Engert S., Knobl H., *International Socialization in Europe. European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change*, Basingstoke–New York 2006, *Palgrave Studies in European Union Politics*.
- Spasojević D., *Dinamika političkih rascepa u Srbiji 2000-2010*, [w:] *Partije i izbori u Srbiji. 20 godina*, red. S. Orlović, Beograd 2011.
- Vachudova M.A., *Europe Undivided. Democracy, Leverage, and Integration after Communism*, Oxford 2005.
- Velikonja M., *Evroza. Kritika novog evrocentrizma*, Beograd 2007, *Biblioteka XX Vek*, 163.

Dr Dominika MIKUČKA-WÓJTOWICZ – doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, asystent naukowy w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Absolwentka filologii słowiańskiej i politologii UJ, stypendystka Uniwersytetu w Zagrzebiu (2005) oraz Rządu Republiki Serbii (2009, 2011, 2012, 2014). Współorganizatorka Krakowskich Spotkań Młodych Politologów. Laureatka Nagrody im. Czesława Mojsiewicza za najlepszą pracę doktorską w dyscyplinie nauk o polityce za 2012 r. przyznanej przez Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych.